

Milenko BELJANSKI

SOMBORSKI JEVREJI (1735—1970)

Ovo nije jedini tekst o somborskim Jevrejima. Međutim, on se od svih prethodnih razlikuje zaobljavanjem istorijske sudbine naših sugrađana, počev od 1735. do 1970. godine, uz prikazivanje mnogih novih podataka koji ranijim autorima nisu bili poznati ili nisu korišćeni.

Delom SOMBORSKI JEVREJI govorim i o istoriji našeg grada i otkrivam nove stranice iz zavičajne prošlosti. Ideja da se prihvatim ove teme i da je obradim u vidu knjige proistekla je iz prikupljanja arhivske građe za LETOPIS SOMBORA. Svakog dana nailazio sam na sve više podataka o Jevrejima, što je, uz ono što sam već i sam o njima pisao, obogaćivalo istraživački fond, tako da sam krajem 1970. mogao pristupiti i samom pisanju.

U ovom radu, mnogo su mi pomogli dr Mirko Gutman, Zoltan Brajer, Ladislav Lošić, Bela Kraus, Aleksandar Vajs i drugi Jevreji iz Sombora. Takođe ne smem propustiti priliku a da ne kažem kako su nemali deo tereta poneli prof. Pal Velenrajter, kustos Gradskog muzeja, i Đurica Antić, apotekar u penziji, koji su veliki broj dokumenata u kojima se govori o Jevrejima u Somboru preveli sa latinskog na srpskohrvatski. Svima se zahvaljujem na saradnji i trudu. Njihova pomoć tokom prikupljanja arhivske građe i pisanja dela SOMBORSKI JEVREJI bila mi je dragocena.

JEVREJI su do drugog svetskog rata predstavljali brojnu nacionalnost u Somboru. Posle Srba, Hrvata, Mađara i Nemaca bili su na petom mestu, sa blizu 1.200 žitelja.

Najveći deo somborskih Jevreja su Aškenazi. Njihovi preci su dolazili iz Nemačke, Austrije, Češke, Poljske i drugih evropskih država, da bi posle više decenija teške i uspešne borbe stekli pravo na slobodan život i privređivanje, pravo koje su uživali i građani drugih nacionalnosti. Od naseljavanja prve jevrejske porodice u Sombor proteklo je 235 godina. Sticanje građanskih prava ostvarivano je pod teškim uslovima, ali su Jevreji u Somboru i pored toga stekli zavidan ugled predanim i mukotrpnim radom, i tako u životu grada vremenom postali značajan društveno-ekonomski, politički i kulturni faktor.

Stanovnici jevrejske nacionalnosti doživeli su u drugom svetskom ratu tešku sudbinu. Kao što su stradali širom Evrope, tako su stradali i Jevreji iz Sombora. Njihovo proganjanje započelo je okupacijom 1941. godine, da bi se u najtežem obliku ispoljilo u 1942. i 1944. godini. Fašisti su tokom rata ubili 836 somborskih Jevreja. Da uspomena na njih i preživele ne bi iščezla nastalo je ovo delo.

2 M. Beljanski

NAJSTARIJE SOMBORSKE JEVREJSKE PORODICE

Izvesni »Ilija Jevrejin u Somboru« je prvi pomenut građanin te nacionalnosti u ovoj sredini. Podaci o njemu nalaze se u popisu zaostavštine i dugovanja preminulog grofa Jovana Brankovića, komandanta Somborskog vojnog šanca, koji je umro 1734. godine. Članovi komisije iz Segedina utvrdili su 23. marta 1735. da je grof Jovan Branković dugovao »Iliji Jevrejinu u Somboru« 91 forintu. Potraživanja potiču od dve pozajmice koje za grofovog života nisu podmirene. Devedeset i jedna forinta bio je veliki novac u ono vreme. To se može zaključiti poređenjem sa sledećim podatkom: Marija Branković je 1749. godine prodala somborskom Magistratu (Opština) dvorac svog preminulog muža za 500 forinti. Dvorac se nalazio u strogom centru utvrđenja, a pod njim su podrazumevane i druge zgrade kao što su konjušnice, zatim vrtovi i drugo. Po ovome nije teško ustanoviti kakva je i kolika bila ekonomska moć »Ilije Jevrejina u Somboru«.

Nije poznato šta se kasnije desilo sa poveriocem; da li pomenuti Ilija nije imao potomstva, ili je ovde umro, ili se preselio u neko drugo mesto, zasad nije objašnjeno. Činjenica je da se posle njegovog pominjanja, kao građanin Sombora pojavljuje prvi Jevrejin tek 1789. godine. Znači, posle 54 godine! Međutim, to ne daje i pravu sliku o migracionim kretanjima Jevreja u okolini Sombora. Ako ih nije bilo u gradu, već 1736. godine popisane su jevrejske porodice u Baji (6), Sivcu (1) i Novom Sadu (15 porodica; prema jednom drugom izvoru, ovih 15 porodica žive u Bačkom Petrovcu, imaju 56 duša i svoju školu).

Prilikom popisa 1779. godine, jevrejsko stanovništvo u bačkoj županiji živi u 62 mesta, dok ih u blizini Sombora ima u Nemeš Miletiću (sada Svetozar Miletić), Čonoplji, Krnjaji (sada Kljajićevo), Ridíci, Stanišiću, Bačkom Bregu, Druševlju, Gakovu, Bezdanu (Ladislav Lošić, penzioner iz Sombora, izjavio je autoru ovog dela da su se njegovi preci nastanili u ovom gradu Bačke 1725. godine pošto su došli iz bavarskog mesta Groslošic, po kojem su kasnije dobili i prezime), Kolutu, Bačkom Monoštoru, Kupusini, Hrastini-pustari (sada Rastina), Doroslovu, Karavukovu, Bogojevu, Srpskom Miletiću, Sonti, Laliću, Pivnicama, Deronjama, Bajši, Apatinu i drugim mestima.

U vreme većeg naseljavanja Jevreja u bačkoj županiji, oni su se nalazili pred brojnim teškoćama: nisu ravnopravni građani Austrije, njihova egzistencija se ugrožava na razne načine i na raznim društvenim nivoima. Pre svega i svih u tome učestvuje i carska habsburška dinastija. Kao primer može poslužiti to da su Jevreji bili prisiljeni da promene imena i prezimena, o čemu govori akt broj 612 iz 1787. godine upućen i Magistratu u Somboru. To je naredba cara Josifa II, koja u prevodu sa latinskog glasi:

1. Svaki Jevrej je obavezan da od 1. januara 1788. godine odabere određeno prezime. Neudate žene moraju se prezivati po očevom, a udate po muževljevom prezimenu. Svako lice bez iznimke mora odabrati nemačko prezime koje se više ne sme menjati.
2. Jevrejska imena ili nalik na jevrejska ne smeju se više upotrebljavati.

3. Svak je dužan da odabrano ime prijavi Maglstratu, i to na nemačkom jeziku, sa potpisom i pečatom glavnog rabina, do 30. novembra 1787. godine.
4. Od 1. januara 1788. godine, svaka matična knjiga mora se voditi na nemačkom. U knjige se upisuju nemačka imena rođenih, venčanih i umrlih.
5. U uredjima 1788. godine svakog popisati sa starim i novim imenima, a već naredne godine upisivati samo novoprimitljeno ime.
6. Ova naredba ne odnosi se na dokumenta koja su Jevreji nabavili do 31. decembra 1787. godine. Ona ostaju nepromenjena sa onim imenima koja se pojavljuju u tim pismima.
7. Da bi se izbegle i sprečile mahinacije određuju se sledeće kazne:
  - a) rabin koji počev od 1. januara 1788. godine ne vodi matične knjige rođenih, venčanih i umrlih na nemačkom jeziku i ne upisuje nova nemačka imena kazniće se prvi put sa 50 forinti, a drugi put će biti suspendovan i oglašen nesposobnim za obavljanje te dužnosti;
  - b) svi koji se ubuduće ne služe novim imenom kazniće se sa 50 forinti; ukoliko je neko imovno u nemogućnosti da plati kaznu biće proteran iz provincije;
  - c) ko ne preda potvrdu o promeni imena do 30. novembra 1787. godine kazniće se sa 10 forinti; onaj ko ne može da plati uputiće se na 8 dana prinudnog rada;
  - d) polovina od naplaćenih kazni ostaje u kasi opštine iz koje potiče kažnjenik, a druga polovina pripada onome ko prijavi prekršaj.

Naredba cara Josifa II o promeni jevrejskih prezimena u nemačka bila je sprovedena. Time je objašnjeno otkud i somborskim Jevrejima koji se nešto kasnije nastanjuju nemačka, a ne neka druga prezimena.

Bilo je i drugih naredaba koje na svoj način govore o položaju Jevreja u Austriji, znatno proširenom posle proterivanja Turaka 1687. godine. Naredbom cara Josifa II, Jevreji od 1780. godine prestaju nositi na odelu specijalne žute oznake, čime su dotle bili žigosani, premda su već decenijama uveliko radili i za dobro carstva. Potom je, radi unapređenja privredne delatnosti, usledila naredba 1783. godine po kojoj se Jevreji mogu nastanjivati i u gradovima. Ovo pravo je različito tumačeno i sprovedeno u život, što potvrđuje i akt broj 304 iz 1787. godine kojim se skreće pažnja Maglstratu u Somboru da Jevrejima u nemačkim naslednim zemljama nije dato građansko pravo, pa se ono po naredbi sa najvišeg državnog mesta ne može priznati ni na teritoriji Mađarske i njoj pripojenim provincijama. Ovo naređenje je primio na znanje somborski zakleti beležnik Vasilije Atanacković.

Prema podatku iz 1789. godine, mladi Jevrej se ne može ženiti ako nema svedočanstvo o završenoj osnovnoj školi. Takva obaveza nije važila za građane drugih nacionalnosti u Austriji. Iz iste godine je i uputstvo da Jevreji u zatvorima ne mogu dobijati posebna jela i posebne posude, a u duhu njihovih verskih nazora.

4 M. Beljanski

Ukoliko Jevrejka kao mati nema materijalnih uslova da izdržava i vaspitava svoju decu, o njima će se starati vlasti, s tim da se deca vaspitavaju u katoličkom verskom duhu.

Od 1800. godine u austrijsku vojsku primaju se i Jevreji.

Posle pomenutog »Ilije Jevrejina u Somboru« 1735. godine, ovde nije bilo njegovih sunarodnika više od pet decenija. Poznato je da su u Somboru i Subotici vrata za useljavanje u gradove bila najduže zatvorena Jevrejima. Ipak, prva jevrejska porodica dolazi u Sombor iz Čonoplje 1789. godine.¹ To je bio Jakob Štajn, trgovac životnim namirnicama, perjem i kožom. Ali on nije učlanjen u Udruženje trgovaca. Posle sedam godina, Štajn ima vlastitu kuću; međutim izgorela mu je zajedno sa dućanom i robom pre 1799. godine, zbog čega se, osiromašen i materijalno upropašćen, vratio u Čonoplju.

Godine 1790, u Somboru žive tri jevrejske porodice: Jakob Štajn, Franc Štajn i Josip Herceg, koji drži gostionu isključivo za Jevreje (1791).

Godine 1792, Mađar Janoš protestuje u ime Udruženja trgovaca što je Magistrat dao dozvolu za useljenje i četvrtog Jevreja pored već ranije nastanjene njihove tri porodice. Dozvolu je ovoga puta dobio Avram Hajduška (pre će biti Abraham — prim. M. B.); po svim izgledima, on je dotle živeo u Krnjaji. U protestu se navodi da u Somboru ima blizu trideset trgovaca i da teško žive. Zahteva se da dozvola bude povučena, pa ako nikako drukčije, a ono bar dok ne stigne odgovor Namesničkog veća Austrije za Mađarsku.

Godine 1798, među somborskim građanima su i jevrejske porodice Jakoba Štajna, Josipa Hercega, Lerinca Hercega, Sime Haja, rabina Isaka Sekule, Mihajla Holendera, Franca Štajna i Filipa Hajduške, ukupno osam familija. Ovde je značajno prisustvo i rabina, po čemu bi se moglo pretpostaviti da u to vreme u gradu postoji kakav-takav verski život Jevreja.²

Godine 1802, kuće imaju Jakob Štajn, Franc Štajn i Filip Hajduška, dok je sedam jevrejskih porodica smešteno na sledeći način: Josip Herceg stanuje kod krojača Fratrića, Sima Haj kod Markovića, Lerinc Herceg kod Demetrovića, Isak Esterajher kod Nikolića, rabin Isak Sekula i Moša Holender kod Kuzmana Josića, Marko Haberkan kod Josipa Parčetića.

Godine 1809, Jakob Štajn je prodao kuću trgovcu Francu Štajnu za 6.300 forinti.

¹ Prema kanonskoj vizitaciji rimokatoličke crkvene opštine, u Čonoplji je 1813. godine postojala i jevrejska škola; ona se održala i kasnije. Jevrejski učitelj je 1876. godine dobio na uživanje 5 malih jutara zemlje. Na molbu Mora Polaka, predsednika Jevrejske crkvene opštine u Čonoplji, politička opština je 1879. godine dala jevrejskoj školi 70 forinti godišnje pomoći. Zbog toga su protestovali predstavnici rimokatoličkih škola (mađarsko-bunjevačka i nemačka), ističući da je tolika pomoć preobilna prema broju učenika i da bi, analogno, rimokatoličke škole trebalo da dobiju daleko više, a ne samo 600 i 700 forinti, pošto su zajedno imale preko 400 učenika. U vreme ove rasprave, jevrejska škola u Čonoplji imala je između 25 i 30 učenika.

² Viša jevrejska verska instanca nalazila se u Baji.

Godine 1811, Jakob Štajn moli Magistrat za dozvolu da kupi kuću i »unutar, a ne samo van šanca« (»šanac« je ostatak nekadašnjeg turskog opkopa koji postoji i 1970. godine, ali u zasvođenom stanju, a poznat je kao Venac). Iz molbe Jakoba Štajna može se jasno zaključiti da Jevreji početkom XIX veka mogu stanovati samo »van šanca«, u nekom od nastala četiri predgrađa.

Godine 1811, Leopold Štajn namerava da kupi kuću u Somboru, navodeći da njegov otac ovde ima dućan već dvadeset godina, dok njegova braća Lazar Štajn i Jakob Štajn imaju i kuće. Molilac se poziva na svoje dotadašnje primerno vladanje, kao i na to da je bio koristan građanin. On se oženio udovicom Filipa Hajduške koji je imao dućan i kuću.

Potpuniji spisak Jevreja nastao je 25. oktobra 1817, a sastavio ga je i Magistratu dostavio senator Matija Jozić. Spisak se odnosi na one »koji se sada mogu naći u gradu Somboru, u svojim kućama, a delom na one koji stanuju pod kirijom i delom na one koji su se uselili«. Prema ovom spisku, u gradu su živеле porodice:

1. Lazar Štajn, njegova supruga, sinovi Natan i Marko, kćerke Rahel, Klara, Blumel i Rebeka, trgovački šegrt Frank Marko, svi u jednoj kući.
2. Franc Štajn, supruga mu Julija, sin Lebl, kćerka Estera, zet Mandl Mekler, zetovljev brat Jakob Mekler, unuk Lazar Štajn.
3. Jakob Štajn, supruga Šedel, kćerke Rebeka i Sali, posinak Jakob Hajduška.
4. Izrael Herceg, supruga Kata, sin Josip, kćerke Pepi i Estera.
5. David Holender, supruga Babi, sinovi Lebl i Mihajlo, kćerka Sofija.
6. Lerinc Herceg, supruga Katel, sinovi Mojzeš, Josip i Franc, kćerke Neni, Klara, Šari i Rezi.
7. Salamon Vajs, supruga Hana, sinovi David, Josip i Jakob, kćerke Rezi, Sali i Kati.
8. Salamon Goldfan, supruga Franciška, sinovi Mihajlo i Isak, kćerke Kata, Sali, Kegl, Mojzeš.
9. Volf Rozenberger, supruga Hana, sin Simon, kćerka Regina.
10. Isak Kraus, supruga Sari, Abraham Hercog (nečitko).
11. Jakob Majer, supruga Ana, kćer Ana.
12. Leopold Štajn, supruga Neni, sinovi Filip i Baruh.
13. Simon Maj, supruga Julija, sin Abraham, kćerke Reza i Klara.
14. Mojzeš Paškez, supruga Rezi, kćerke Neni, Eva i Pepi.
15. Mihael Heht, supruga Regina.
16. Abraham Šen, supruga Sali, sinovi Isak i David, brat Jakob Melher.

6 M. Beljanski

17. Abraham Herceg, došao bez dozvole iz Bonjhada.

18. Volf Šen, prilikom regrutovanja došao iz Baje.

Bez odobrenja Magistrata tu su:

Isak Kraus sa ženom Šari, Mojsije Paškez sa suprugom i troje dece, Mihael Heht sa suprugom, Abraham Šen sa suprugom i dva sina, zatim Abraham Herceg i Volf Šen koji su neoženjeni.

Svi su oni već obuhvaćeni u spisku, ali ih je senator Matija Jozić u dokumentu od 25. oktobra 1817. godine izdvojio posebno zbog njihovog neregulisanog boravka u gradu. Dakle ukupno 88 odraslih i mlađih Jevreja koji su ovde predstavljeni kao 18 porodica, mada su Abraham Herceg i Volf Šen bili samci.

I sledeće godine je senator Matija Jozić izvršio popis somborskih Jevreja, što je naredbom od 24. juna iste godine zahtevalo Namesničko veće Mađarske. Po ovom popisu, stanje je sledeće:

Porodica Lazara Štajna ima 10 članova, Franca Štajna 9, Jakoba Štajna 6, Izraela Hercega 6, Davida Holendera 5, Franca Hercega 9, Salamona Vajsa 8, Salamona Goldfana 6, Leopolda Štajna 8, Simona Haja 5, Abrahama Šena 6 članova, ili ukupno 78 duša.

U istom popisu nalazi se i pregled trgovaca koji se bave otkupom i prodajom stoke van gradske teritorije. Od toga posla oni godišnje imaju sledeći prihod: Izrael Herceg do 125 forinti, David Holender do 100, Salamon Vajs do 100, Laurencije Štajn do 250, Simon Haj do 125, Abraham Šen do 125, dok prihod Leopolda Štajna iznosi do 2.000 forinti.

Tih godina, i Jevreji u Somboru plaćaju porez, državni i opštinski; prvi se zvao kontribucionalni, a drugi je taksa tolerancije. Stanje naplate poreza za 1818. godinu bilo je, prema obveznicima, sledeće: Abraham Šen, Salamon Vajs, Franc Štajn, Jakob Štajn, Lazar Štajn, Leopold Štajn, Mojzeš Peškoz, koji je sudija za jevrejske poslove, Laurencije Herceg, David Holender i Simon Haj podmirili su poreske obaveze koje su iznosile između 6 i 93 forinte. Ostali su dužni Volf Rozenberg, kojega nisu mogli pronaći u Somboru, kao i sinagoga sa kućom šlahtera (lice koje, u duhu jevrejskih verskih propisa, vernicima kolje živinu i stoku).

Popis izvršenja poreskih zaduženja i naplate važan je ovde zbog obaveza za sinagogu i šlahtersku kuću. To je dokaz za već organizovan verski život. Nije poznato mesto na kojem se nalazio hram, ali ga valja tražiti u predgrađu »Gornja varoš« gde je kasnije izgrađena nova sinagoga.

O najstarijim somborskim jevrejskim porodicama govori i molba iz 1829. godine upućena Magistratu. U njoj potpisana lica i Jevrejska opština, kao predstavnik vernika i sunarodnika, traže smanjenje kontribucionalne takse (državni porez) za sada kao i ubuduće. U molbi se kaže: »Jevrejska opština je malobrojna. Ima svega 7 bogatijih i 11 siromašnijih porodica. Prema broju obveznika, taksa je previsoka. Stoga se moli Magistrat da ako ne iz finansijskih, a onda iz humanih razloga izide u susret molbi kako bi se malobrojni Jevreji kako-tako održali među ostalim građanima. Moli se Magistrat da prilikom razrezivanja poreza bude umeđeniji.«

Slede potpisi članova uprave Jevrejske opštine i bogatijih građana: Lazar Štajn, Leopold Štajn, Josip Holender, Volf Šen, Abraham Haj, Izrael Herceg i Mihajlo Heht, a od siromašnijih Lorenc Herceg, Abraham Šen, Simon Haj, Mojzeš Paškež, Isak Flešner, Filip Štajn, Karlo Haberfeld, Leopold Goldfan, Baruh Pik, Salamon Vajs i Lebl Hajnrih.

Godine 1838, u Somboru žive 22 jevrejske porodice.

Godine 1846, dvadeset devet porodica.

Godine 1868, žive 284 Jevreja.

Godine 1861, u Somboru ima 211 Jevreja, 11.410 Srba, 6.627 Bunjevaca, 2.436 Mađara, 2.097 Nemaca, itd.

Ko su bili somborski Jevreji u to vreme, sve do 1908. godine, pokazaće prikaz sastavljen na osnovu sačuvanih matičnih knjiga rođenih koje su vođene na nemačkom i hebrejskom. Prva knjiga datira iz 1851. godine. Pre nego što se pristupi prikazivanju podataka iz matičnih knjiga potrebno je takođe saopštiti da godine navedene uz prezimena znače sledeće: prva godina označava kada je u nekoj porodici rođen prvi potomak, a druga govori o geneološkom kontinuitetu održavanja porodične loze.

Evo tih porodica i podataka o njima:

Abraham 1895—1905, Adler 1907, Ajbešić 1907—1908, Aranž 1873, Armut 1894—1899, Badnar 1907, Bahrah 1851—1893, Bajer 1864, Banhof 1877, Baranj 1858—1896, Budnet 1865, Baumnic 1861, Bazenfeld 1865, Begental 1896—1898, Bek 1863—1880, Bem 1897, do 1906, Berger 1887—1896, Bergman 1904—1906, Bernaum 1856, Bihler 1891—1893, Bin 1879, Birn 1860, Birnbaum 1853—1877, Blener 1882, Bofenbaum 1882, Bofnberger 1872—1873, Bohajm 1881—1882, Bohun 1878, Bolic 1876, Bondi 1896—1899, Bošan 1904, Bot 1864—1878, Brauner 1879, Brnil 1896—1900, Brin 1857—1873, Bruk 1875—1907, Brumer 1889—1891, Bubin 1879, Buhvald 1876, Bumbaum 1854, Cajzl 1899—1902, Ceh 1906, do 1908, Cimerman 1889—1894, Daniel 1907, Dekanj 1907, Demeter 1901, Deneš 1904, Dojč 1887—1903, Dorner 1877, Doža 1877, Đend 1887, Evenšpenger 1887, Ekštajn 1886.

8 M. Beljanski

do 1887, Engel 1894—1904, Ernst 1881—1906, Fahnman 1888, Fekete 1892—1897, Fejerman 1893—1896, Feldeš 1901, Feldman 1892, Feldvari 1906, Felek 1896, Fis 1898, Fišer 1860—1903, Flajš 1853—1858, Fleš 1869—1905, Frankl 1905, Fridman 1889, Friš 1893, Frišerman 1876, Frojnd 1888—1891, Gabor 1899—1907, Glanc 1896—1906, Glauber 1869, Goldberger 1881—1893, Goldfan 1852—1894, Goldgruder 1875—1877, Goldšmit 1854, do 1887, Goldštajn 1862—1907, Goldman 1888—1897, Gomboš 1896—1903, Grinberger 1907, do 1908, Grinvald 1875—1879, Gros 1874—1908, Gruber 1868, Gutman 1898—1908, Heberfeld 1853—1900, Haj 1856—1904, Hajduška 1899—1906, Hajnberger 1896, Halas 1895, do 1905, Hamburger 1874, Han 1895—1897, Handler 1895, Hartman 1902, Heht 1877, do 1901, Hercog 1853—1857, Herzinger 1865, Hiršenhauzer 1897, Holcer 1897, Holender 1852—1890, Huser 1875—1907, Ivanji 1907, Jambor 1897, Janović 1886, Jermović 1899, do 1903, Jonas 1889—1896, Kan 1855—1876, Kantor 1904, Kasović 1905, Kaufman 1863, do 1898, Kele 1896, Keler 1904, Kenig 1877, Kenigštajn 1855—1857, Kerenji 1901—1908, Kesler 1895—1906, Klajn 1868—1907, Klinger 1863—1898, Kon 1866—1904, Kramer 1872, Kraus 1897—1899, Kun 1851, Langer 1874—1887, Laufer 1888—1897, Levi 1851—1891, Lederer 1888—1904, Lifšic 1898—1906, Lihtner 1877—1897, Lipe 1898—1901, Lustig 1858, do 1898, Maks 1875, Mandl 1907—1908, Mautner 1877—1897, Mehtner 1877—1889, Mencei 1899—1904, Mesinger 1887—1892, Mer 1876—1901, Mern 1886, Mezei 1899—1903, Miller 1878—1881, Mosković 1895, Nojman 1862—1906, Oblat 1891—1905, Oster 1871, Perles 1904, Perlrund 1908, Pik 1864—1869, Pinkus 1898—1906, Polak 1880—1893, Polaković 1881, Pomeranc 1904, Por 1887, Pramazed 1858, Prašnik 1896, Presler 1889—1891, Rajh 1900—1907, Rajf 1877—1878, Rajcer 1853, Robiček 1886—1893, Rohajm 1907, Rohin 1877, Ronai 1903, Rot 1876—1907, Rozenberg 1908, Rozenfeld 1891—1896, Rozencvajg 1892, Rozman 1876, Sabo 1892, Sajdner 1858—1869, Sajović 1876, Sege 1906, Sekelj 1901—1907, Singer 1854—1908, Slamović 1896, Sor 1889—1891, Šaf 1873, Šajn 1890, do 1891, Sefer 1878—1908, Šen 1857—1878, Šenfeld 1872—1873, Šenbrun 1901—1908, Šenfeld 1893, Šer 1898—1906, Slezinger 1887—1903, Šifliš, 1874, Šliser 1894—1898, Šmit 1852, Šnobl 1908, Špic 1891, Špicer 1852—1906, Šof 1875—1877, Štajn 1861—1900, Štern 1878—1883, Štraus 1893, Štromer 1894, Švarc 1871—1905, Telč 1891—1907, Vajs 1858—1908, Vajdinger 1874—1905, Vajdl 1905—1908, Vajnberger 1899—1902, Vajnfeld 1901—1908, Vam 1859, Vamošer 1853—1902, Vamper 1854—1867, Varnai 1908, Velinger 1864, Veliš 1858, Vider 1904 Vider-Vajs 1907, Vinger 1894, Vinkler 1893—1894, Virder 1881, Volf 1894, Volfberger 1854—1895, Volhajmer 1902—1906, Volner 1852—1905, Zilblinger 1875.

I ovim su prikazane najstarije jevrejske porodice u Somboru. Prema matičnim knjigama rođenih, na osnovu kojih je izrađen geneološki prikaz od 1851. do 1908. godine, ubeležena su deca roditelja sa 219 prezimena. Ona više nisu isključivo nemačkog porekla, kakva su morala biti u vreme naredbe cara Josifa II iz 1787. godine, nego su neka mađarizovana, a nalazi se takođe i poneko slovensko prezime. To se može objasniti promenama u politici i opštim tadašnjim društvenim kretanjima. Oni koji su živeli posle Nagodbe Austrije i Ugarske iz 1867. godine na teritoriji Mađarske primili su prezimena mađarskog nacionalnog duha, kao što su Jevreji sa slovenskim prezimenima dolazili iz Galicije, Poljske i Ukrajine, odakle su se sklanjali od pogroma ili su u Sombor stigli »trbuhom za kruhom«.

Iz prikaza rođenih u periodu između 1851. i 1908. godine moguće je pratiti kako su se održavale porodice koje se u Somboru pominju od 1789. godine, kao na primer Štajn, Haj, Hajduška, Herceg, Vajs Šen i druge. Njihovih potomaka ima i kasnije.

DRUŠTVENO-EKONOMSKA I NACIONALNA AFIRMACIJA

Položaj Jevreja posle odlaska Turaka iz srednje Evrope (1687) nije bio zadovoljavajući. Zavisili su od politike austrijske carske porodice, od društveno-ekonomskih odnosa i trenutnih, naročito vojnih situacija. Tada je Austrija dosta ratovala ne samo protiv Turaka nego i na zapadu Evrope, što je unosilo nemir među stanovnike, stalno terećene raznim obavezama.

Jevrejima nije dozvoljavano da stanuju gde žele. Gostoprimstvo su im, najpre i najčešće, uskraćivali u gradovima; tu su ih se plašili trgovci i zanatlije kao poslovnih konkurenata. Prilično se lutalo u potrazi za ognjištem gde bi se porodica mogla skrasiti. Poznato je da 1736. godine nije u bačkoj županiji bilo više od 22 porodice. Živele su u Baji, Sivcu i Novom Sadu (ili u Bačkom Petrovcu — prim. M. B.). Te jevrejske porodice došle su u Bačku pre organizovanih naseljavanja Nemaca iz nemačkih i austrijskih provincija. Verovatno su dolazili uporedo s vojskom kojoj su svojom trgovačkom umešnošću činile svakovrsne usluge.

Sombor je bio najneljubazniji grad prema Jevrejima. Oni su u njega navraćali na kraće, u vreme pijačnih dana i vašara, da bi kao trgovci-torbari bili posebno tretirani. Magistrat je 1776. godine propisao uslove za boravak Jevreja u gradu i za njih su važile posebne takse. Činjenica da je postojala drukčija taksa za Jevreje daje odgovor na pitanje da li ih je bilo ovde i okolini. Bilo ih je 1779. godine u 62 bačka mesta, a po prirodi svog posla gravitirali su Somboru kao snažnijem ekonomskom centru i području. U Somboru su se Jevrejima organizovano suprotstavljali trgovci pravoslavne i katoličke vere, koji su radi zaštite staleških interesa osnovali udruženje 1778. godine. Preko njega se vodila borba prvenstveno protiv privredne infiltracije Jevreja iz okoline; aktivnost udruženja bila je više od pet decenija dobrim delom orijentisana u tom pravcu. Već 10. februara 1787, udruženje pismeno protestuje protiv dozvole da se Jevreji bave trgovinom u Somboru. Od Magistrata se zahteva da delatnost Jevreja svede na trgovinu u vidu torbarenja, naime da nose robu na sebi i da je nude idući od kuće do kuće. Tako je obično prodavana tekstilna i galanterijska roba. Tri godine kasnije, udruženje se opet žali da su Jevreji privilegovani; takav prigovor je podnet i 1792. godine. U ime 30 trgovaca, potpisani Mađar Janoš suprotstavlja se nameri Magistrata da dozvoli stalan boravak Filipu Hajduški, smatrajući da je dovoljno što živi već troje Jevreja, pa je i zbog toga otežan materijalni položaj ostalih trgovaca. Zahteva se da odluka o stalnom boravku bude povučena barem dok ne stigne odgovor od Namesničkog veća. Mađar Janoš u ime svog članstva pita zbog čega Magistrat nije konsultovao udruženje pre nego što će izdati dozvolu Filipu Hajduški da se preseli u Sombor. Protesti protiv Jevreja nisu se ograničavali samo na obraćanje lokalnim organima vlasti. Pod brojem 411 iz 1798. godine, udruženje se obraća i Namesničkom veću Mađarske (sedište u Požunu, sada Bratislava) s traženjem da se zabrani izdavanje dozvola Jevrejima za boravak u Somboru. Kao razlog navodi se da ih ionako ima više nego što bi trebalo.

10 M. Beljanski

Ni Jevreji sa svoje strane nisu sedeli skrštenih ruku. Još 1787. godine, pre nego što je ijedan od njihovih sunarodnika bio nastanjen u gradu, oni su isticali da i njima pripada ista privilegija slobodnog privređivanja i života kao i drugim građanima, pa im se, shodno tome, moraju obezbediti i pristojni uslovi života.

Udruženja trgovaca insistira 1811. godine da se u Somboru zatvore sve jevrejske radnje, dok 1817. godine traži da im se zabrani trgovanje pazarnim danima i na vašarima. Odobravanjem pravilnika Udruženja trgovaca, car Franc I je 1828. godine (čl. 6 i 7) odredio da Jevreji koji nisu članovi organizacije ne mogu prodavati robu u Somboru, ali im se dozvoljava da mogu doći na četiri godišnja vašara. Član 8 istog pravilnika zabranjuje Jevrejima da otvaraju radnje u gradu, a ukoliko ih već imaju, one se mogu nalaziti samo u predgrađima (nikako »unutar šanca«, što je centar grada). Robu mogu prodavati 8 dana pre i 8 dana posle vašara, nudeći je od kuće do kuće. Ovaj oblik trgovanja je konačno zabranjen 1846. godine. Odnos prema Jevrejima nije se promenio ni za prve tri decenije XIX veka.

Privrednu aktivnost i položaj Jevreja u Somboru ilustruju podaci koji su naoko bezazleni, ali koji na svoj način ipak govore o odnosima u prvoj polovini XIX veka.

Godine 1808, trgovac Isak Esterrajher moli da mu se dozvoli da učestvuje na licitaciji u vezi sa zakupom lokala. Magistrat mu je odgovorio da svak može licitirati na jedan ili tri lokala koji se izdaju u arendu, pa je Esterrajher na licitaciji zakupio sva tri lokala, počev 1. novembra 1808. do 31. oktobra 1811. godine, za 609 forinti. Početna cena iznosila je 250 forinti. Ugovor o zakupu lokala, Esterrajher je potpisao s Magistratom, pa je moguće da su se lokali nalazili u prizemlju Gradske kuće.

Godine 1809, trgovac Filip Hajduška napušta Sombor posle 17 godina provedenih u njemu i moli Magistrat da mu izda uverenje o vladanju i ponašanju. Molbu je podneo 16. juna.

Godine 1810, Abraham Hajduška moli Magistrat da mu se ustupi pravo trgovine na osnovu njegovog kuma Filipa. Udovica Filipa Hajduške traži da se pravo trgovine koje uživa Abraham Hajduška prenese na nju, pošto Abraham nema materijalnih mogućnosti da vodi radnju. Posle smrti Filipa Hajduške, njegova supruga se preudala za trgovca Jakoba Štajna.

Godine 1810, Magistrat je zabranio Abrahamu Hajduški boravak u Somboru tokom narednih 5 godina zato što je prevario Josipa Reksa, trgovca iz Čonoplja. Pošto ga je Hajduška prevario, Reks je pretrpeo materijalnu štetu u iznosu od 245 forinti.

Godine 1810, Namesničko veće saopštava da Sombor na ime takse tolerancije za Jevreje duguje 63 forinte, što je zaostatak iz perioda 1799—1809. godine. Nalaze se da se dug namiri tako što će novac biti ubran od Jevreja; na isti način da se uberu i dugovanja za so.

Godine 1811. ponavlja se napad na trgovce jevrejske nacionalnosti. Magistrat nije usvojio zahtev Udruženja trgovaca da se Jevrejima zabrani rad. Nakon toga, udruženje se obraća caru sa žalbom da se broj trgovaca u Somboru povećao sa 32 na 59, od kojih su šestorica Jevreji. Trgovci se žale da Magistrat brani Jevreje i traže da se njihove radnje zatvore. Zahtev nije usvojen.

Godine 1811, Jakob Štajn moli Magistrat da otvori trgovinu, pošto mu otac Franc Štajn ima radnju u Somboru već 22 godine. Molitelj se oženio udovom Filipa Hajduške i 20 godina trguje vunom. U gradu su mu i dva brata imala radnje »kratke robe« (tekstil).

Godine 1811, Laurencije Herceg moli da mu se odobri otvaranje trgovine, iz razloga što preko 20 godina otkupljuje vunu idući od kuće do kuće. Pa kako je pošten i uredan poreski obveznik nada se da će mu molba biti povoljno rešena.

Godine 1811, Lazar Štajn, Jakob Štajn, Leopold Štajn, Filip Štajn, Gašpar Štajn, Simon Haj, Simon Hajduška i jevrejski sudija Lerinc Herceg mole Magistrat da se pravo izdavanja u zakup jevrejske gostionice prenese na Jevrejsku crkvenu opštinu kako bi se oko toga izbegle nesuglasice među vernicima. Gradski beležnik-fiškal Pavle Fratričević odbio je molbu uz obrazloženje da izdavanje lokala u zakup spada u privilegiju Magistrata i da prema tome može izdati gostionicu kome hoće, odnosno ko bolje plati zakupninu.

Godine 1811, Salamon Vajs moli Magistrat da mu se odobri u zakup jevrejska gostionica s obzirom na to da je siromašan. Platiće arendu unapred; novac će deponovati od 1. oktobra. Gostionica bi imala dužnost da hranom i konakom opskrbljuje Jevreje. Dve godine kasnije, Salamon Vajs namerava da otvori radnju za krejzleraj, pošto takva radnja ne postoji u gradu; dozvolu je dobio. Nešto kasnije, isti trgovac namerava da u radnji prodaje i alkoholna pića; time se niko ne bavi, ni Jevreji ni trgovci drugih veroispovesti, pa bi se on rado prihvatio. Ukoliko mu se dozvoli, on bi pekao i prodavao rakiju. Vajs se 1813. godine takođe obraća Magistratu s molbom da mu se odobri zakup lokala jevrejske gostionice.

Godine 1813, licitaciju za jevrejsku gostionu dobio je Holender, plativši 191 forintu. U licitaciji su takođe učestvovali Herceg, Vajs, Aradski i Hajduška.

Godine 1813, Marko Šen traži ekzekuciju protiv Gašpara Štajna. Reč je o nepodmirenom dugu u iznosu od 580 forinti, pa kako do poravnjanja nije došlo pred jevrejskim autoritetima, to se tužitelj obraća Magistratu radi zaštite svojih interesa. Marko Šen se poziva i na zakon kralja Matije Korvina iz 1659. godine (verovatno ponovo potvrđen te godine, jer je kralj umro u XVI veku).

Godine 1813, Salamon Vajs traži da mu se odobri otvaranje prodavnice na pijaci; nalazila bi se sa zapadne strane Gradske kuće, pored praznog zida na novoj pijaci. Spreman je da podigne i šatru ili dućan od dasaka.

12 M. Beljanski

Godine 1814, carski i kraljevski liferant, trgovac konjima Mojzeš Fišer, sklopio je poslovni ugovor sa somborskim žiteljom Aleksandrom Teodorovićem o nabavci, preuzimanju i plaćanju konja.

Godine 1816, Avram Mrazović kao nadležni organ za trgovinu i za Udruženje trgovaca kaznio je sa po 12 forinti trgovce Petra Veselinovića, Đorđa Veselinovića i Jovana Demerca. Kazna je izrečena zato što su držali otvorene dućane u vreme kad je bilo zabranjeno.

Godine 1816, Udruženje trgovaca traži od Magistrata da zabrani rad stranim trgovcima, kao i da im se na pijaci i vašaru odredi posebno prodajno mesto.

Godine 1817, Udruženje trgovaca traži da se jevrejski trgovci odstrane sa pijaca i vašara.

Godine 1817, zbog sumnje da se porez razrezuje nepravedno i samovoljno naređuje se da se izabere jevrejski sudija koji će biti odgovoran za ispravnost popisa i razreza poreza.

Godine 1817, Salamon Vajs želi da i nadalje ostane arendator jevrejske gostionice, povodom čega se obraća Magistratu i izjavljuje da će ga sigurno podržati i ostali Jevreji.

Godine 1818, Abraham Šen moli Magistrat da mu se dodeli dućan Abrahama Hajduške pošte je prazan. Dodela lokala mu je nužna radi izdržavanja porodice.

Godine 1818, Karlo Haberfeld, grnčarski majstor, želi da se preseli u Sombor iz Baje jer mu u njoj posao ne ide dobro. U Baji je boravio 14 godina.

Godine 1818. stigao je dokument Namesničkog veća Mađarske kojim se Jevrejima utvrđuju uslovi pod kojima mogu točiti alkoholna pića u Somboru. Zakon o točenju alkoholnih pića usvojen je za Jevreje 27. maja 1818. godine. Uslovi su sledeći: pravo točenja pića, uz držanje gostionice ili jevrejske traktorije, izdaje se na tri godine. Arendator ima pravo da Jevreje sa strane ugosti jelom i pićem; ostalim Jevrejima nije dozvoljeno da primaju strane Jevreje.

Godine 1818, Salamon Vajs se žali na Jevreje u Somboru koji primaju na stan i hranu goste svoje nacionalnosti iz drugih mesta, umesto da se on brine o njima kao zastupnik jevrejske gostionice.

Godine 1821, jevrejski sudija je Lerinc Herceg. Od 15 jevrejskih porodica, najbogatiji je Lazar Štajn sa 550 forinti prihoda, dok je najsiromašniji David Holender sa 40 forinti.

Godine 1825, moler Lebl Hajnrh moli dozvolu za boravak u Somboru. Dolazi iz Češke i svugde se kao radnik vladao primerno. Smatra da je Somboru veoma potrebna molerska delatnost.

Godine 1823, Magistrat je primio zahteve somborskih Jevreja, sročene u pet tačaka. Oni traže da prilikom razređivanja poreza bude prisutan i Jevrejski sudija, da krivca jevrejske nacionalnosti saslušava jevrejski sudija, da izvršenje odluke Namesničkog veća spada u domen jevrejskog sudije, da jevrejski sudija dobija prinadležnosti od jevrejske opštine (crkvene). Zahtevi nisu usvojeni.

Godine 1823, u Somboru je 12 oporezovanih Jevreja (prema podacima koje je saopštio jevrejski sudija); oni se žale na visinu poreskih zaduženja. Dok u Baji i Subotici živi otprilike po 100 Jevreja i jedva da plaćaju 300 forinti poreza godišnje, dotle 12 somborskih jevrejskih porodica plaćaju 119 forinti, mada je većina siromašnih.

Godine 1825, Jevreji grade kupatilo za javnu upotrebu. Izgradnja je završena 1832. godine, a utrošeno je 411 forinti.

Godine 1827, Udruženje trgovaca iz Sombora traži od cara da se trgovinom može baviti samo lice koje je član udruženja, što je usmereno protiv Jevreja.

Godine 1828. izvršen je deseti popis Jevreja. Prvi je obavljen 1790, a drugi 1792. godine.

Godine 1829. zabranjen je rad jevrejskoj gostionici. Ona je bila razlog čestih sporova; dolazilo je do sudskih parnica, jer se vlasnik protivio da i drugi Jevreji primaju strance.

Godine 1829, jevrejski trgovci mole Magistrat da im dade prepis pravilnika Udruženja trgovaca u Somboru da bi znali kako da se vladaju po njemu i pod kojim uslovima mogu otvarati dućane.

Godine 1834, Lazar Štajn prodaje i barut, što nije dozvoljeno. Traži se da vrati 40 kilograma baruta.

Godine 1831, Simeon Heršenberger želi da otvori zlatarsku radnju, što mu nije dozvoljeno. Zapaženo je da često menja mesta boravka i da iz njih beži, verovatno zbog počinjenih prevara.

Godine 1840, konačno se rešava pravni položaj Jevreja što se tiče mesta stanovanja. Uбудuće mogu živeti gde hoće sem u rudarskim naseljima.

Godine 1844, Jevrejska crkvena opština moli da se pravo držanja jevrejske menze sprovede putem licitacije, a ne putem dodele. Molba nije usvojena.

Godine 1845, jedan od somborskih Jevreja traži odobrenje da skuplja hrastov žir u šumi. Iste godine, više Jevreja namerava da otvore radnje. Marko Herš želi da otvori optičarsku radnju.

Godine 1847, Namesničko veće Mađarske dozvoljava da trgovci-torbari prodaju robu na vašarima. Neki trgovci-torbari žale što im je roba oduzeta i konfiskovana, smatrajući da im posao nije zabranjen.

Godine 1850, ćurčijski majstori se žale na ponašanje Isaka Binbauma.

14 M. Beljanski

Godine 1852, Mojzeš Goldšmit želi da otvori radnju u kojoj će prodavati so, sveće i sirće.

Godine 1853, Samuilo Šen moli da mu se dozvoli da otvori biblioteku za pozajmicu knjiga, jer u Somboru do tada nije postojala. Naređuje mu se da ne sme držati knjige koje su cenzurom zabranjene.

Godine 1864, Samuilo Šen želi da otvori knjižaru, što mu je i odobreno; u njenom sastavu je postojala i knjigoveznica.

Godine 1871. dozvoljava se V. Landau da kao predstavnik krakovske firme Moric Sahamenda deset dana prodaje platno u hotelu »Vadaszkürt« (danas hotel »Sloboda«).

Godine 1871, predsednik Lojda u Somboru, koji okuplja trgovce svih vera i nacionalnosti, postao je Moric Štajn, čime je izvojevana velika moralno-politička pobjeda. To je znak da je prestala diskriminacija Jevreja na privrednom planu. To takođe znači da su trgovci jevrejske nacionalnosti postali važan privredni i društveni faktor i da su uvažavani.

Godine 1883, Mojzeš Bahrah je kupio posed, imanje Amalije Strilić na Bezdanskom putu. Ovo je jedan od prvih podataka o prodiranju jevrejskog kapitala u poljoprivredu u Somboru. Bahrahov salaš se održao do kraja drugog svetskog rata 1945. godine. Više ne postoji; zgrada i prateći poljoprivredni objekti su porušeni.

Borba za društveno-ekonomsku i nacionalnu afirmaciju Jevreja u Somboru nije podrazumevala samo pravo na goli život i privređivanje. Činili su je i drugi elementi kao što su vera, školstvo, osnivanje i rad raznih jevrejskih društava.

VERA, ŠKOLSTVO I DRUŠTVA SOMBORSKIH JEVREJA

Među somborskim Jevrejima pominje se 1798. godine i rabin Isak Sekula. Do 1802. godine nije imao svoju kuću, nego je stanovao kod Kuzmana Josića. Da li je samo prisustvo rabina bilo dovoljno za održavanje bogoslužjenja krajem XVIII i početkom XIX veka, to nije poznato. Postoji podatak da su se Jevreji okupljali 1810. godine u kući izvesnog Gilera i kod Filipa Hajduške. Kad je Hajduška prodao svoju kuću, Jevreji su se obratili Magistratu s molbom da im se dodeli plac na kojem bi izgradili sinagogu, ili da im se dozvoli kupovina zgrade u kojoj bi održavali bogoslužjenje. Na njihovu molbu od 24. aprila 1810, beležnik-advokat Magistrata Pavle Fratirčević, pozivajući se na član 91 zakona iz 1647. godine, saopštava da ne mogu uživati blagodeti državnog zakona, pa kako neće dobiti plac, to je preporučio da im se pod dugogodišnji zakup ustupi jedan od placeva Magistrata, ili da se iznajmi privatni na kojem bi podigli hram. Oni su tako i postupili: zakupili su zemljište Volfa Bartolomeja koji je držao poštu, i sinagoga je već 1818. godine tretirana kao javni objekat na koji se protežu službeni propisi.

Naime, vernici ili njihova crkvena opština nisu 1818. godine platili 25 forinti poreza za sinagogu i kuću šlahtera, ali su obećali da će dug podmiriti. Kako poreska obaveza predstavlja veliko opterećenje za njihovu bogomolju, to mole Magistrat da sinagoga i šlahterova kuća budu izuzeti iz poreskih zaduženja, čime bi se postiglo da njihovo bogoslužjenje ne zavisi od plaćanja. Stara sinagoga se verovatno nalazila na mestu gde je i nova, negde na prostoru današnjih ulica Ernea Kiša (ranije Jevrejska) i Rade Drakulića (ranije Sinagoga).

Možda je Jevrejska crkvena opština kao predstavnik vernika osnovana oko 1810. godine pošto se o njoj govori 1811, prilikom rasprava kome i kako da se dade u zakup jevrejska gostiona. Potpisnici su očekivali da će to pravo sa Magistrata preći na Jevrejsku opštinu, kako se doslovce kaže. Teško je verovati da bi se neko usudio da govori o Jevrejskoj opštini kao instituciji ako ona nije stvarno postojala. Pogotovo to ne bi smeli činiti Jevreji koji su još uvek bili građani drugog reda. Na postojanje institucije ukazuje i izjava trgovca Marka Šena iz 1813. godine; naime, pošto nije uspeo da povрати pozajmicu koju je dao Gašparu Štajnu, on se obratio Magistratu navodeći da ni pred »jevrejskim autoritetima« nije uspeo da mu dug bude vraćen. Ko bi mogao biti označen nazivom »jevrejski autoriteti« nego samo njihova opština? Ovo sve, međutim, ne potvrđuje tačno vreme kad je osnovana Jevrejska opština u Somboru, niti se zna kakvi su bili njen društveni ugled i uticaj. Ipak se može pretpostaviti da je verski i društveni život, samim postojanjem kakve-takve opštine, bio organizovaniji, da su se Jevreji pojedinačno i grupno imali kome obraćati — nekom »svom«. Pa ni upravni aparat vlasti nije mimoilazio Jevrejsku opštinu kad je bila reč o stvarima koje su se odnosile na Jevreje, pogotovo kad su bila u pitanju poreska zaduženja.

Jedanaestog oktobra 1827. godine izabrani su članovi Jevrejske opštine. U upravi su se nalazili Leopold Štajn, Leopold Mirh, Josip Holender, Mihajlo Heht i Abraham Šen. Po doktoru Simonu Gutmanu, rabinu iz Sombora koji je umro 1939, najstariji podatak o organizovanosti Jevreja datira iz 1828. godine. U svojoj obimnoj i veoma korisnoj knjizi *A szombori Zsidok*, objavljenoj 1928, dr Simon Gutman kaže na početku dela da se Jevrejska opština osniva 1828. godine i da iz ranijih godina nije ostalo nikakvih dokumenata o tome da li su imali ma kakvu organizaciju koja se bavila zajedničkim problemima Jevreja. Po dru Simonu Gutmanu, promenu u životu somborskih Jevreja donosi tek 1828. godina. Tada se usvaja statut na hebrejskom i iste godine počinje se voditi zapisnik o svakoj godišnjoj skupštini. Ustanovljena je i registar-knjiga sa imenima članova i iznosima crkvenih doprinosa.

Podaci od pre 1828. godine otkrivaju društvenu aktivnost Jevreja i upravo potvrđuju naslućivanje dra Simona Gutmana o mogućnosti postojanja njihove crkvene opštine, što on nije obradio iz objektivnih razloga.

Najstariji normativni akt-statut regulisao je način na koji se biraju članovi saveta i užeg tela, kakva su im ovlašćenja, kolike su kazne za vernike koji se ogreše o pravila crkvene uprave. Osma tačka, na primer, govori o tome da se predstavničko telo sastaje svake nedelje i da se svačiji problemi rešavaju na sedni-

16 M. Beljanski

cama. Odluka predstavničkog tela može preinačiti jedino savet kao viši organ (savet ima 11 članova). U nadležnost saveta spada i izbor rabina. Ovaj normativni akt, koji dr Simon Gutman na mađarskom naziva »Vezétesi rend«, ima 15 tačaka, dok su u 22 tačke predviđene bogoslužbene radnje. Tačke o bogoslužju ostale su na snazi do 1866. godine, ali ni kasnije nisu bitnije menjane.

U vreme koje dr Simon Gutman smatra početkom organizovanja Jevrejske opštine, sinagoga je već uveliko postojala. Oko nje je 1825. godine podignuta kamena ograda. Imala je 50 sedišta za muškarce i 40 za žene (prema podatku iz 1828). U smislu zakonskih propisa, 1851. godine zavode se matične knjige rođenih, venčanih i umrlih. Sinagoga i Jevrejska opština tada još nemaju stalnog i plaćenog rabina, te poslove oko matičnih knjiga sređuje predsednik Lazar Štajn. Porodica Štajna se po ugledu i ekonomskoj moći nalazi među prvima, što je jedan od razloga da je i predsednik iz njenih redova. Uz Štajnove se kao ugledniji i bogatiji uvrštavaju i Bahrahovi. Za prvog veroučitelja i voditelja matičnih knjiga izabran je Volf Berger, ali nakratko; posle godinu dana, na njegovo mesto dolazi David Kon koji je takođe i rabin. Dužnost je obavljao do 1884. godine, kada je umro.

Pod predsedništvom Samuila Šena, somborski Jevreji su odlučili 16. februara 1862. da izgrade novu sinagogu. Kako nisu imali dovoljno sredstava počeli su prikupljati novčane priloge. Za tri godine sakupili su toliko da su mogli početi izgradnju hrama. Graditelj je bio Karolj Gfeler. Nova sinagoga je stajala 11.930 forinti, a njena prepravka 1905. godine 39.928 forinti.

Među vernicima je 1877. godine došlo do sukoba, pa se jedan broj odvojio od crkvene opštine i osnovao novu ortodokсну crkvenu opštinu. Međutim, razdor je izglađen posle godinu dana; svi su opet pod istim crkvenim krovom i pod istim rukovodstvom.

Izborom Morica Šterna za predsednika 1880. godine, Jevrejska crkvena opština u Somboru doživljava izvesne promene. Umesto nemačkog uvodi se mađarski kao službeni jezik, menjaju se pravila, poklanja se pažnja školstvu. To je takođe i vreme nemira, kad se u nekim zemljama razbuktavaju protesti i sprovode pogromi protiv Jevreja. Kampanji protiv Jevreja pridružio se u Somboru i pravoslavni sveštenik Sima Stanojević, koji je napisao antisemitsku knjižicu protiv svojih sugrađana. To je bilo 1880. godine. Međutim, i pored političke angažovanosti Sime Stanojevića, protiv Jevreja u Somboru nisu preduzimane represivne mere.

Iz rada Jevrejske crkvene opštine da navedemo još neke podatke.

Posle smrti Davida Kona, za novog rabina 1887. godine izabran je dr Mihajlo Fišer.³ Glasanju su prisustvovali i predstavnici Jevreja iz Sivca, Doroslova, Bo-

³ U Somboru je 30. oktobra 1926. svečano proslavljen jubilej dra Mihajla Fišera koji se četiri decenije nalazio na čelu Jevrejske crkvene opštine. Povodom jubileja, u Sombor je na svečanost doputovao, među drugim brojnim gostima, i dr Isak Alkalaj, vrhovni rabin, koji je živio u Beogradu. Fišera su sa delegacijom predstavnika svojih vernika primile nadležne državne vlasti, pa je tom prilikom održan prijem u maloj sali Gradske kuće. Dr Fišer je bio u Somboru aktivan rabin i javni radnik pedeset godina. Umro je uoči drugog svetskog rata u dubokoj starosti.

gojeva i Prigrevice, Sveti Ivan, dok iz Krnjaje, Čonoplje, Stanišića, Bačkog Brestovca, Nemeš Miletića, Kupusine i Sonte nije došao niko. Doneta je odluka da polovinu plate novom rabinu daje Sombor, a ostalo da se prikuplja od jevrejskih crkvenih opština u somborskom okrugu. U to vreme se delokrug rada proširuje iz Sombora i na Apatin.

Novi predsednik izabran je 1888. godine; to je bio Karolj Rohajm, veliki preduzimač. On organizuje muški hor i lično plaća nabavku orgulja za sinagogu. Tada crkvena opština ima 140 oporezovanih domaćinstava u Somboru. U spomen na svog muža, koji je umro 1902. godine, njegova supruga prilogom od 3.200 kruna osniva zakladu-zadužbinu pod imenom »Karolj Rohajm«.

Uparedo s naseljavanjem Jevreja u Somboru postavilo se i pitanje lokacije za njihovo groblje. Mesto je određeno podalje od grada, na putu ka šumi zvanoj »Šikar«, gde se nalazi i danas, 1970. godine. Površina mu je u početku iznosila 200 orgija (orgija = jedan kvadratni hvat). Najstariji sačuvani nadgrobnni spomenik potiče iz 1805. godine. Da bi na groblju podigli stan grobaru i mrtvačnicu dobili su još 200 orgija. Gradski fizikus-lekar zalaže se 1808. godine da se izgradi mrtvačnica, ali nije poznato da li je sadašnja ona koja je podignuta na početku XIX veka. Za proširenje groblja dato je 1916. godine 4.000 kruna (krune su postale nova valuta umesto forinti — prim. M. B.).

Najstariji poznati somborski Jevreji nisu imali javnu školu. Bogatiji su iznajmljivali učitelje; tako se 1817. godine, u porodici Lerinca Hercega, sudije Jevrejske opštine, zaposlio učitelj Salamon Grinfeld. To je ujedno i najstariji podatak o načinu prosvetavanja ovdašnjih žitelja jevrejske nacionalnosti. Međutim, to ne znači da ponegde nije bilo škola. Namesničko veće je još 1891. upozoravalo podređene organe da »treba sačuvati i škole koje su 1783. godine podizane za prosvetavanje jevrejskog naroda, a koje su bile ukinute da se u njima ponovo uvede nastava prema ranijem kursu«.

Jevrejski sudija u Somboru prikuplja 1823. godine verski prirez za izdržavanje škole. Od dvanaest porodica, najviše je dao Lazar Štajn, 82 forinte, a najmanje Jakob Holender, 8 forinti. U verskom pogledu, Jevrejska opština iz Sombora još je potpadala pod Baju i plaćala doprinos od 32 forinte.

Magistrat je 1852. godine zabranio privatne škole, pa je, prema saopštenju senatora Alekse Petrovića, Jevrejska opština odlučila da osnuje javnu školu za decu svojih vernika. Prvi učitelj postao je Adolf Polak sa godišnjom platom od 200 forinti i stanom. Dotle je bio privatni učitelj, a primao je po svakom đaku 20 forinti. Upravnik škole bio je Moric Bahrah. Sledeći učitelj je zaposlen 1853. godine, a zvao se Volf Berger. Imao je četrnaestoro đaka, devet dečaka i pet devojčica. Pomoć u iznosu od 100 forinti primljena je od Magistrata 1856. godine.

Godine 1859, Jevrejska opština kupuje kuću pored sinagoge i osposobljava je za školske potrebe. Jedanaest godina kasnije kupljena je nova zgrada, jer je ranije

18 M. Beljanski

kupljena škola u trošnom stanju. Za novu je plaćeno 2.000 forinti. Tražena je i pomoć od Magistrata, pa je dobijena suma od 851 forinte. Nastoji se da se organizuje viša škola »Talmud tore« koju bi pohađala deca po završetku osnovne. Od 69 đачkih roditelja, 42 je pristalo da izdržavaju »Talmud tore«.

Pored Adolfa Polaka, učitelji jevrejske dece bili su Josip Nojman, Jakob Nojman, Henrik Štrauzer i drugi.

Kad je 1869. godine u Somboru počela da radi gimnazija u kojoj je predavano na srpskom i mađarskom jeziku, među njenih 41 učenikom nalazi se osmoro jevrejske dece.

Pored Magistrata, jevrejsko školstvo pomaže i država; tako je 1873. godine primljeno 300 forinti.

Nova školska zgrada podiže se 1875. godine i staje 4.000 forinti. Izvođač radova je majstor Vencel Ulrih. To je olakšalo osnivanje zabavišta 1880. godine; prva zabavilja je Joža Singer.⁴

U nastavu se uvodi muzičko obrazovanje, dok se đaci vežbanjem bave od 1871. godine.

Jevrejska škola kao samostalna prosvetna ustanova prestala je da postoji 1919. godine. U novostvorenoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uspostavljen je novi prosvetni režim po kojem se nastava izdvaja od uticaja verskih zajednica. Dotle je svaka vera u Somboru imala svoje škole — pravoslavna, rimokatolička, jevrejska, reformatorska i evangelička — starale su se o njima, kao što je do 1919. godine primana materijalna pomoć od opštine (gradske kuće, kako se govorilo).

Najstarije jevrejsko društvo u Somboru je »Hevra kadiša«, što u bukvalnom prevodu znači »Sveto društvo«. Njegova misija bila je prevashodno humanitarno-socialne prirode: da potpomaže siromašne, neguje bolesne, vrši verske obrede prilikom sahranjivanja. Po dru Simonu Gutmanu, »Hevra kadiša« se odvojila od Jevrejske opštine u Somboru 1928. godine. Ustanovljena je »Hevra« knjiga koja sadrži osnovna pravila.

Godine 1887, »Hevra kadiša« je izradila nov statut, pa moli vlasti da ga odobre. Godine 1888, »Hevra kadiša« se tretira kao kulturno društvo.

Godine 1891, pomoć od »Hevra kadiše« mogu uživati lica koja žive po strogim verskim propisima. Društvo prihvata poziv Jevrejskog ženskog udruženja da pomogne progonjene Jevreje iz Rusije. Sa 300 forinti, »Hevra kadiša« pomaže subotički »Fond jevrejske bolnice«.⁵

⁴ Nešto kasnije, učitelji su Samo Pertoš, Mikša Šemberger, Vilma Herendl.

⁵ Cenovnik bolničkih usluga za Jevreje u Somboru usvojen je još 1820. godine. Postojale su cene za bogatije i siromašnije.

Godine 1906, »Hevra kadiša« namerava da osnuje i izdržava »Talmud tore«, viši školski tečaj i za učenike srpske nacionalnosti, ali u tome nije uspela. Stoga su neka srpska deca u želji da nauče mađarski pohađala nastavu u jevrejskoj školi (Đurica Antić, dva brata Stojanovića, Paja Simendić, Svetozar Bukar, Aleksandar Brkić, Milan Cvejić, Kosta Grgurov, Sanko Maširević, i drugi). Međutim, nisu samo Srbi slali svoju decu među Jevreje da uče mađarski i da tako izbegnu uticaj mađarizacije. Izgleda da su tome pribegavali i Bunjevci, o čemu svedoči list *Bunjevac* iz 1882. godine. Urednik Ivan Burnać napao je Jevreje što primaju hrišćansku decu, pravdajući se da su im organizovali i predavanje veronauke, katihizisa, u duhu hrišćanske vere.⁶

Ta veza Jevreja i Srba nije bila novijeg datuma. Marko Štajn je 1873. godine u vreme božićnih praznika davao priloge Pravoslavnoj crkvenoj opštini u Somboru, što je služilo za odeću i obuću siromašne dece. Na svoje svetkovine 1905. godine, Jevrejska opština poziva i predstavnike pravoslavne verske zajednice (osvećenje obnovljene, novopreuređene sinagoge 10. septembra 1905. godine).

Uz društvo »Hevra kadiša« deluje i »Somborsko jevrejsko žensko društvo«, osnovano 1871. godine. Inicijator osnivanja bila je Hana Štern, a zadatak se sastojao u suzbijanju bede. U početku je bilo pedeset članica. Zapisnici su do 1880. godine vođeni na nemačkom, a potom na mađarskom. Godine 1873, društvo je na gradonačelnikov poziv priložilo 25 forinti za siromašne.

Godine 1879, među Jevrejima je prikupljeno 79 forinti za postradale od poplave u Segedinu.

Godine 1887. usvojen je novi statut ženskog društva.

Jevrejsko društvo je i »Bikur holim«, nastalo 1886; zadatak mu je da se brine o smeštaju bolesnih i iznemoglih. Najviše pažnje je posvećeno socijalno ugroženim Jevrejima; oni su smešteni u dom za stare i iznemogle.⁷ Društvo je osnovano zalaganjem Lipota Baranja, a postojalo je do 1944. godine, kad su somborski Jevreji doživeli tešku nacionalnu tragediju.

Od kulturne delatnosti na širem planu, ovde će biti preneti informacija iz lista *Sloga*: »Dvadeset prvog januara 1906. godine »Somborska izrailjska pevačka družina« priredila je pevačko veče sa igrankom u hotelu »Vadaszkürt-u« (sada hotel »Sloboda« — prim. M. B.), sa sledećim programom: 1) prolog iskazuje gospođica R. Engländer, 2) peva muški zbor izrailjske pevačke družine, 3) »Sobarica«, vesela igra u 1 činu, 4) uvertiru »Ladislav Hunjadi« pod vodstvom učitelja muzike J. Čavojca sviraju L. Alfeldi, K. Blumentaj, dr Ekert, Mengel, J. Hajzinger, A. Maršal, J. Major, dr A. Nemet, St. Sondi, J. Staudaher, K. Santo, O. Tantner, A. Tomčanji

⁶ Dr Mavro Spicer, do 1897. godine šef lekara bačko-bordoške županije, poklonio je 240 jutara zemlje za osnivanje i održavanje doma staraca jevrejske nacionalnosti u Somboru. Dom se nalazio u Sinagoginoj ulici, u blizini sinagoge, i mnogo je značio za socijalno zbrinjavanje ugroženih. Dom je prestao da radi u vreme Internacije Jevreja u fašističke logore u aprilu 1944. godine.

⁷ U srpskopravoslavnoj školi godine 1879. bilo je dvoje jevrejske dece; ostalo su bili: 362 Srba, četvoro Bunjevaca i jedan Slovak.

i N. Tir, 5) »Kovački štrajk«, dramski monolog, prikazuje učitelj L. Deneš, 6) peva muški zbor izrailjske pevačke družine.«

Uskoro je došlo do prvog svetskog rata, koji je započeo krajem jula 1914. i trajao do novembra 1918. godine. Kao i svi ostali građani Sombora, tako su i Jevreji pošli u austrougarsku vojsku i sa svojim jedinicama dospeli na ruski front u Galiciji, na ratišta u Italiji i prema Srbiji.

PRIVREDNA AKTIVNOST SOMBORSKIH JEVREJA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Nema podataka o tome kolikim su kapitalom raspolagali somborski Jevreji u XVIII i XIX veku, a ne zna se tačno ni to čime su raspolagali do prvog svetskog rata. Tada ih nije ni bilo toliko mnogo, ali je Sombor do 1941. godine postao privlačan centar za Jevreje. Bilo ih je do 1.200 i većinom su se bavili privrednom delatnošću, ali su upražnjavali i druga zanimanja; tako je bilo lekara, advokata i inženjera. Intelektualaca sa fakultetskom spremom bilo je oko pedeset.

Promene posle prvog svetskog rata koje su donele to da se Sombor našao u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od oktobra 1929. dobija naziv Jugoslavija) i nije ostao u Mađarskoj nisu dovele do nekih drugih okolnosti koje bi zadirale u društveno-ekonomske odnose. Kapital je ostao osnovni oblik podsticaja za razvitak proizvodnih snaga i poslovanja. Značajniji faktor u tom pogledu su Jevreji, premda nisu bili i najmnogobrojniji u Somboru. Uporedo sa njima jačao je i srpski kapital i kapital u nemačkim rukama.

Karakteristika toga vremena jeste u tome što nije bilo prodiranja stranog kapitala, premda je bilo ponuda; sve su odbijene uz razne izgovore. Tako su propale inicijative da se uvede tramvajski saobraćaj, da se izgradi fabrika obuće »Bata« (kasnije podignuta u Borovu), odbijena je ponuda francuske firme o zidanju klanice i hladnjače. Istovremeno, lokalni izvori akumulacije su nedovoljni i kapital se ulaže više u kupovinu zemlje i trgovinu, nego u podizanje industrijskih preduzeća. Bivalo je i toga, ali malo. Zbog nedovoljne razvijenosti privrede, u Somboru je tada između 2.000 i 3.000 nadničara. Oni su pretežno radili kod veleposednika i bogatijih zemljoradnika, ali ta zaposlenost nije puna.

Banke ne ulažu svoja sredstva u razvitak proizvodnih snaga, nego većinom daju zajmove drugim licima, prvenstveno trgovcima, i potpomažu zanatlije, sve uz naplaćivanje visoke kamate. Neke od banaka se bave i zeleništvom. Pored poljoprivrede, trgovina i zanatstvo su najvažniji oblici privređivanja; bilo je osamdeset vrsta zanata.

Radnička klasa pokušava da svoj ekonomski i socijalni položaj poboljša organizovanjem sindikata, političkih partija, vođenjem tarifnih (o zaradama) pregovora sa poslodavcima, kao i štrajkovima. Radnički pokret je razjedinjen; državni organi

koncentrisali su pažnju na razbijanje radničkog pokreta kojim je u Somboru rukovodila Komunistička partija Jugoslavije.

Privrednu aktivnost somborskih Jevreja ilustriraće ovi podaci:

Kožarsku industriju je 1927. godine počeo da favorizuje Erne Kerenji; on je u izgradnju kožare kod železničke stanice investirao kapital od 5 miliona dinara. Investitor nije bio kožarski stručnjak, a kako je 1929. godine usledila velika ekonomska kriza, to je i Kerenji materijalno propao. Godišnji kapacitet prerade iznosio je 50 vagona kože, a u fabrici je bilo zaposleno do 200 radnika.

David Grosberger je 1925. godine dovezao iz Čehoslovačke stare rashodovane tekstilne mašine za tkanje mebl-štofa i duvarnika, čime je udario temelj tekstilnoj grani u Somboru. Njegov kapital cenjen je na oko 2 miliona dinara, a zapošljavao je do 50 radnika. Poslovi su dobro napredovali, pa se Grosberger obogatio. Kupio je »Vajdingerovu« palatu koja je posle Županije bila najveći objekat u gradu. Na Karlici, između Sombora i Bačkog Monoštora, imao je salaš sa 200 jutara zemlje. Njegov kapital mogao je uoči drugog svetskog rata dostići 10 miliona dinara (neki misle i 30—40 miliona).

Jene Vamoši imao je kudeljaru u Sremu, zemljišni maksimum od 500 jutara u Čepinu kod Osijeka i više kuća u Somboru. Za njega je govoreno da »vredi« 40 miliona dinara.

Braća Leo i Deže Lederer osnovali su u Somboru privatnu banku i bili finansijeri raznih preduzeća i trgovine u gradu i okolini. Pred rat su u Bačkoj Topoli kupili veliki mlin za 12 miliona dinara. Kapital im se cenio na 40 miliona.

Kapital Rudolfa Rozenberga mogao je iznositi 10 miliona dinara. U Gradini i na Karlici posedovao je 350 jutara zemlje, bavio se izvozom jaja i žitarica, a trgovao je preko Budimpešte u kojoj je imao brata. Rozenberg je veoma obilno pomagao komunistu Mošu Pijade koji je 1925. godine osuđen u Beogradu na 14 godina robije. Slao je osuđeniku pakete sa hranom, a nosio ih je Janoš Tomajek koji i danas živi u Somboru. Kad je Moša Pijade izašao sa robije 1939. godine, onda je izvesno vreme proveo na Bledu o trošku Rudolfa Rozenberga; zapravo, boravio je u njegovoj vili.

Šimon Vajs, trgovac jajima, imao je u Rastini 200 jutara zemlje i kudeljaru u Čenoplji. Kapital 5 miliona dinara.

Porodica Vamošer imala je preko 33 jutara zemlje.

Samuel Hauzer je otkupljivao sirovu kožu, solio je i dalje ekspedovao. Kapital milion dinara.

Ortačko društvo Grabinski-Adler, kapital 3 miliona dinara. Bavili su se otkupom i prodajom žitarica i drugih prehrambenih artikala, a imali su i špediciju. Od

22 M. Beljanski

švajcarskog kapitala su 1937. godine otkupili mlekaru na Gakovačkom putu i platili je 350.000 dinara.

Porodica Adolfa Gevrica raspolagala je kapitalom od 2 miliona dinara. Proizvodili su i preprodavali kišobrane i kožne rukavice. Uoči rata zapošljavali su 120 radnika.

Sapun je proizvodio Bulim Haj. Kapital milion dinara.

Veletrgovac tekstilnom robom Žiga Polaček imao je dve radnje, jednu u Somboru i drugu u Subotici. Kapital 2 miliona dinara.

Svojom bankom rukovodio je Lajoš Seleš. Kapital milion dinara.

Isidor Rozenberg imao je 150 jutara zemlje u Rastini.

Tekstilna industrija Grosa i Červenke zapošljavala je od 25 do 40 radnika.

U tekstilnoj radionici Montilja i Fincija bilo je zaposleno od 20 do 30 radnika.

Josip Rozental je pored 300 jutara zemlje imao i fabriku za proizvodnju štukatur-trske. Posao je bio sezonskog karaktera.

Bela Acel je imao špediciju.

Štamariju je posedovao Imre Kerenji; u njoj je štampan dnevni list na mađarskom *Uj hirek*. Tiraž od 8.000 do 12.000 primeraka.

Braća Levi su otkupljivala i prodavala mast, slaninu, mekinje i brašno. Roba je prodavana u Bosni, Dalmaciji i drugim siromašnijim krajevima.

Mikša Frank se bavio otkupom masti, slanine, suvog mesa; prodavao je robu u Bosni.

Deže Lederer je trgovao vrećama, veštačkim đubrivom, žitaricama, solju, mašču, a Sombor je snabdevao ogrevnim drvetom. Imao je u gradu 36 kuća.

Vajdniger je naveliko snabdevao ostale trgovce mešovitom robom. Zapošljavao je 25 radnika.

Zoltan Brajer i Vesa Gajin bili su poslovni kompanjoni.

Od 1926. do 1929. godine postojalo je »Poljoprivredno i trgovačko preduzeće DD«. Osnovali su ga akcioneri Erne Kerenji, Lajoš Falcione, Isidor Rozenberg, Šandor Kraus, dr Ištvan Špicer, lekar, i dr Lajoš Cajzl. Preduzeće je likvidirano u vreme ekonomske krize 1929—32. godine.

»Lojd« je udruženje trgovaca i privrednika iz Sombora i okoline. Imalo je 300 članova, među kojima su bili i mnogi privrednici i trgovci jevrejske nacionalnosti. Prema podacima koje je za ovo delo sredio nekadašnji trgovac Isa Racić, to su bili: Bela Acel, Oskar Adler, dr Josip Bruk, Eugen Fišer, David Grozberger, Imre Haberfeld, Vilim Haj, Ignjat Herman, Julije Klajn, Dezider Lederer, Josip Lustig, Milan Rac, Leo Rac, Isidor Rozenberg, Rudolf Rozenberg, Edo Štajnfeld, braća Levi, dr Ervin Tibor, Eugen Vamoši, Šimon Vajs, Eugen Grabinski, Lajoš Hodoši, Gabor Vamošer, dr Hugo Ofner, David Polaček, Grga Perlez, Karlo Perlez.

Jevreji ostalih zanimanja biće prikazani nešto kasnije.

Međutim, veoma je pogrešno misliti da su svi Jevreji u Somboru bili bogati; bilo ih je i do 20 odsto od ukupnog broja kojima je njihova crkvena opština davala svakog meseca socijalnu pomoć od po nekoliko stotina dinara, u zavisnosti od brojnosti porodice.

Oni koji su bili bogati i predstavljali privrednu elitu grada nisu se međusobno pomagali, što bi se moglo očekivati s obzirom na monolitnost jevrejske nacije. Naprotiv, vodili su nemilosrdnu konkurentsku borbu, pa ko izdrži. Ipak su odvajali prilična sredstva za pomoć sirotinji. Na kraju su bili svi isti; naime, svi su sahranjivani u najjednostavnijim drvenim sanducima i po istom verskom ceremonijalu. Bez obzira na to da li je umro bogat ili siromašan Jevrejin prikupljani su prilozima koji su išli u kasu crkvene opštine.

Kao karakteristika Jevreja treba da se kaže da su bili veoma radni, preduzimljivi, stručni, praktični, produhovljeni, kulturni svet uglađenog ponašanja. Među njima nije bilo pijanica. Ono što su kroz vekove postali i kakvi su u Somboru bili jeste posledica istorijskih i društveno-ekonomskih odnosa kroz koje su prošli. Kada su došli u ove krajeve nisu dobili zemlju za obradu i život, nisu primani u državnu službu, pa im je kao jedino ostalo da životnu egzistenciju zasnivaju na trgovini. U početku je to bilo sitničarenje, torbarenje, otkup i prodaja svega i svačega. Decenije su protekle dok se nije stiglo do građanskih sloboda. Njihov položaj je zahtevao da mnogo i uporno rade, jer su zbog svoje nacionalnosti i vere doživljavali gorke časove iskušenja.

U sinagogu su obavezno išli. Neki čak i svaki dan, dok je to petkom i subotom bila verska, nacionalna i tradicionalna obaveza.

Jevrejske društvene organizacije iz prošlog veka nastavile su rad i posle 1918. godine. To su najpre »Hevra kadiša«, pa »Žensko jevrejsko društvo«, potom su osnovani »Ezra« 1920. godine kao omladinsko društvo, da bi iste godine promenilo naziv u »Jevrejsko nacionalno udruženje«. Radi negovanja nacionalne kulture, ponovo je 1921. godine osnovano »Jevrejsko omladinsko društvo« čiji je prvi predsednik postao dr Deže Kalman. U 1925. godini dolazi do reorganizacije tako

što je ojačana kooperacija sa kulturnim odborom crkvene opštine.⁸ Na ovu reorganizaciju nadovezuje se i osnivanje »Palestina sekcije«.

Žensko društvo je 1919. godine imalo 147, a 1927. godine 240 članica.

Dolazak dra Simona Gutmana za rabina 1925. godine značio je jačanje veza i povezivanje akcija svih jevrejskih snaga u Somboru. On je posebno zadužio grad knjigom *A szombori Zsidok törtenete* koja je objavljena 1928. godine, a iz koje su korišćeni mnogobrojni podaci da bi bilo napisano i ovo delo. Dr Gutman je bio vrstan intelektualac i gotovo jedini među Jevrejima koji je govorio hebrejski. Ostali su u školi i na časovima veronauke naučili da čitaju hebrejsko pismo, ali nisu razumeli smisao.

Među vernicima jevrejske nacionalnosti došlo je 1925. godine do spora, pa su se ortodoksni odvojili u zasebnu zajednicu čije je sedište s bogomoljom bilo u Ulici svetog Roka broj 34. Ortodoksni su više insistirali na pobožnosti i negovanju verskih tradicija. Njihov idejni i verski predvodnik bio je Josip Gros; imali su i svog rabina i predmolitelja. Zajednica im se zvala »Nova jevrejska ortodoksna opština«.

Politička previranja širom Evrope nisu mimoišla ni Sombor; fašizam je ugrozio Jevrejima čak i goli život. Neki od njih su već ranije napustili staru veru i prelazili u katoličku; takvih porodica bilo je petnaestak (Nađ, Roža, itd.).

Mada se politički nisu javno deklarirali, Jevreje su njihov nezavidan položaj i strahote fašizma terali u antifašistički tabor; mlađi su prilazili radničkom pokretu i Komunističkoj partiji Jugoslavije; tako su u Somboru 1940. godine, članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije postali Olga Braun i Vlado Hart (ubile ga ustaše 1941. u Osijeku), bliski SKOJ-u su braća Bruk, a na Beogradskom univerzitetu su članovi SKOJ-a postali Ladislav Bokor, Tibor Šenbrun, Andrija Fišer (sva trojica su poginula 1943. godine u NOR).

Među starijima se nisu zapažala politička previranja, ali je zabrinutost bila očita. Oko deset odsto ukupnog broja Jevreja u Somboru naginjalo je Mađarskoj. Njihov

⁸ Uoči drugog svetskog rata, rad omladine postao je briga advokata dra Bele Nađa, trgovca Žige Polačeka, advokata dra Mirka Gutmana, Andrije Fišera, kasnijeg lekara, i drugih. Međutim, u organizacionom pogledu nisu pravljene neke posebne razlike da li se održavaju priredbe, sastanci ili predavanja u okviru »Jevrejskog omladinskog društva« ili Saveza cionista Jugoslavije koji je u Somboru imao svoju filijalu. U kulturnom i zabavnom životu učestvovalo je do 150 mladića i devojaka i mladih ljudi. Oni su godišnje održavali nekoliko priredaba i balova, bilo u prostorijama Jevrejske crkvene opštine ili u hotelu »Sloboda«. Nosioci kulturnog programa bile su, tako reći, iste snage, mada se znalo da je dr Bela Nađ odgovoran za aktivnost omladine unutar crkvene zajednice i opštine, dok su Žiga Polaček i dr Mirko Gutman bili rukovodioci cionističkog pokreta čiji je prvenstveni zadatak bio, kako se onda shvatalo, povratak u prapostojbinu, ali se o tome manje polemizalo, dok se više pažnje poklanjalo održavanju priredaba i zabava. Kada su članovi cionističke filijale, zvane i »Palestinska sekcija«, držali bal u hotelu »Sloboda«, onda su na njega dolazili svi, ali ne iz cionističkih pobuda, nego da se okupe kao Jevreji. U sklop kulturnih aktivnosti mladih valja svrstati i priredbu koja je održavana 13. juna 1937. povodom završetka restauracije Gradskog pozorišta, kad su na sceni nastupila nacionalna društva Sombora, pa su članovi »Jevrejskog omladinskog društva« izveli plesnu pantomimu *Kapriciozni Belzebub* u dva dela, čiji je autor i reditelj bio Pavle Lebović, a koreografiju dao Geza Landau, učitelj Igranja. Vredi napomenuti i to da su se sa jevrejskom mladeži u Somboru družili Srbi, Hrvati i Mađari. Oni su takođe dolazili na priredbe jevrejske omladine, za čije bi se nastupe kazalo, kako misli dr Mirko Gutman, da su pre bile odraz jedinstva nego akcije zasebnih sekcija, bez obzira na to što su one kao takve formalno postojale.

lider je dr Lajoš Cajzl, a uz njega su Imre Kerenji, Deizder Đendeši i drugi. Oni su navraćali u mađarsku »Kasinu«, dok je dr Leo Deak kao lider Mađara u Jugoslaviji veoma često viđan sa Cajzlom, što je govorilo o istovetnosti nacionalnih i političkih ambicija. Međutim, to prijateljstvo je prestalo okupacijom Sombora u aprilu 1941. godine; naime, dr Leo Deak je postao veliki župan bačko-bodroške županije, pa je prekinuo prijateljstvo s Jevrejima koji su bili nastrojani promađarski. Ali i ovi su ubrzo uvideli da su izigrani i da Mađarska, kojom je vladao regent Mikloš Horti, nema ničeg zajedničkog s Mađarskom iz njihove mladosti. Ne samo dr Lajoš Cajzl nego su i svi somborski Jevreji bili u aprilu 1944. godine izručeni nemačkim fašistima koji su ih otpremili u koncentracione logore u Nemačkoj i tamo najveći broj pobili.

Drugi svetski rat bližio se i granicama Jugoslavije.

VREME OKUPACIJE, NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I VELIKIH ŽRTAVA

Nemačka, Italija, Bugarska i Mađarska kao članice fašističkog Trojnog pakta napale su Jugoslaviju 6. i 10. aprila 1941. godine. Trupe regenta Mikloša Hortija prešle su jugoslovensko-mađarsku graničnu liniju u jutro 12. aprila. Nigde nije bilo borbi. Tek posle povlačenja jugoslovenskih jedinica iz graničnih utvrđenja, honvedi su krenuli ka »hiljadugodišnjim granicama«. Napredovali su bez ikakvog zadržavanja, jer im niko nije pružio otpor.

Honvedi su stigli u Sombor 12. aprila 1941. godine pre podne oko 11 časova. U gradu su ubili 85 nevinih građana srpske, hrvatske, mađarske i jevrejske nacionalnosti. Ubijeni su Jevreji: veleposednik Jene Vamoši, zubni lekar dr Rudolf Aušpic, zatim Margita Aušpic, trgovac Ignjac Herman i student Ivan Santo. Započeti teror honveda nije time okončan; stotine građana je uhapšeno i mučeno. Iz mase uhapšenih izdvojeni su taoci kojima je u zatvoru saopšteno da će biti ubijeni ukoliko se bude pucalo na honvede. Taoci Jevreji bili su Stevan Singer, Lajoš Benedek, Vilim Haj, dr Eugen Nađ, Isidor Vajs, trgovački putnik Braun, Žiga Polaček, Josip Adler, David Grosberger, Eugen Fišer, Rudolf Rozenberg, Bela Acel, Karlo Perlstajn, Aramin Gros, inženjer Bruk, Arnold Gros, Šandor Vajs, Imre Haberfeld, Oskar Vajs, Hugo Vajs, Imre Kerenji, Karlo Perles, Josip Rozental, Andrija Grac sa sinom, dr Henrih Oblat i drugi. Taoci su pušteni posle dva meseca. Dok su se nalazili u zatvoru dolazio im je dr Leo Deak da bi ih podsetio na sudbinu koja ih očekuje ukoliko se bude pucalo na honvede.

Ovde je potrebno objasniti »pucjavu« protiv honveda. U Somboru nije na njih niko pucao; u grad su stigli bez ikakvih teškoća oko 11 časova 12. aprila 1941. godine. Pucjavu su u stvari oni sami inscenirali sutradan uveče. Ono što su honved i činili prilikom zaposedanja delova Slovačke i Prikrpatske Rusije 1939. i Erdelja 1940. godine, to isto su nastavili i okupacijom jugoslovenskih krajeva. Pucjava je organizovana iz više razloga; to je bio deo politike mađarske vlade i generalštaba da se hapšenjem, zlostavljanjem i ubijanjem nevinih građana

»zavede« red u novoprijojenim krajevima, da se svom narodu pokaže kolike su žrtve podneli i kakvu su hrabrost ispoljili honvedei, a suština je bila u tome da se neizazvanom odmazdom likvidiraju nacionalni i politički protivnici Hortijeve Mađarske, da se građanstvo krajnje zaplaši i natera na ropsku poslušnost. Uz to je bio i cilj da se omogući pljačka materijalnih dobara i imovina stanovnika, što je bilo neophodno radi snabdevanja vojske u kojoj je bilo dosta sirotinje i slugu sa veleposedničkih imanja u Mađarskoj.

Da bi se opravdali krvavi događaji u Bačkoj puštene su glasine da su jugoslovenski četnici mučki napali honvede, pa pošto su se oni morali braniti, to je razumljivo što je bilo i žrtava. Međutim, ni u Somboru niti u bilo kojem drugom mestu u Bačkoj, četnici nisu u aprilskim danima 1941. godine predstavljali nikakav ni vojni ni politički faktor. Nisu postojale njihove organizovane grupe ili pojedinci koji bi honvedima pružili bilo kakav otpor. Oni koji su pripadali četničkoj organizaciji, a potpadali pod mobilizacionu obavezu, nalazili su se u jugoslovenskoj vojsci, pa jednostavno nisu postojali uslovi da se četnici suprotstave mađarskim trupama. Ali kako su četnici bili izdanak, oslonac i sredstvo srpske politike, a kasnije i srpske buržoazije, i kako je Austro-Ugarska izgubila rat protiv Srbije 1918. godine, to su revanšistički krugovi u Mađarskoj nalazili u postojanju četničke organizacije izgovor za poraz u prvom svetskom ratu. U tom smislu je mađarski narod politički vaspitavan; zbog četnika su Srbi predstavljani kao neprijatelji, sve u nadi da će doći vreme za nov obračun. To se i dogodilo u aprilu 1941. godine — posledica nije bila samo propast Jugoslavije kao države nego i obračun sa snagama koje su činile politički oslonac vladajućih krugova. Pod izgovorom borbe protiv četnika, u Bačkoj su stradali nevini građani raznih nacionalnosti, vera i zanimanja koji nisu imali nikakve veze s četničkim pokretom. Među pobijenima je bilo i četnika, ali su oni sačekivani prilikom povratka iz jugoslovenske vojske, koja se potpuno raspala, ili su hapšeni kod svojih kuća kao i stotine drugih građana.

Po okupaciji Sombora, vojni komandant grada, general Agošton Sentendrei, naredio je da se privedu svi ugledniji Jevreji. Dotadašnja ubijanja i stradanja nisu bila dovoljna. Pred generala su dovedeni dr Mikloš Santo, David Grozberger, Bela Acel, Emil Rac, dr Deže Koloman i još trojica neidentifikovanih Jevreja. Njima je saopšteno da se mogu iskupiti jedino tako da između sebe prikupe novac i predaju ga vojnoj upravi, jer je poznato — kako je general pripremio — da su »somborski Židovi oružjem i novcem potpomagali četnike zbog kojih su morale biti angažovane mađarske trupe«. Pritisnuti pretnjama, a svesni da se nalaze u teškom položaju, kao i toga da nije istina ništa od onoga što je govorio general Sentendrei, predstavnici Jevreja su pristali da obiđu svoje sunarodnike i da prikupe novac. Predočeno im je da su Jevreji u Subotici već prikupili i predali 100.000 penga (milion jugoslovenskih dinara), pa ukoliko i Somborci žele da im muškarci budu pušteni sa prisilnog rada neka sada razmisle. Jer nove vlasti znaju da su »Jevreji pomagali srpski kulturni razvitak, izgradnju sokolskog doma, da su organizovali četnički pokret«. Prvi se javio za reč David Grozberger i

obećao da će sam dati 100.000 penga, onoliko koliko su dali svi Jevreji u Subotici. Pozvani su se razišli da se dogovore sa ostalim Jevrejima. Prikupili su potom 325.000 penga (jedna penga = deset jugoslovenskih dinara) i novac odneli generalu. Kad su dr Mikloš Santo, Bela Acel i dr Deže Koloman predali novac, general im je rekao sledeće: »Pa šta vi mislite da će ponovo ovamo doći srpska vlast i da ćete opet da varate? Šta vi mislite? Samo je Grozberger dao 100.000 penga, a vi ostali... videćete vi šta će sa vama Jevrejima biti!«

Usledio je novi sastanak na kojem su bili Rac, Grozberger, Rozenberg, Mezner, Adler, Grabinski i drugi. Pored onih 325.000 prikupljeno je naknadno još 168.000 penga. Celokupna suma je predata i primljena na blagajnički ispravan način, uz davanje potvrde ozvaničene potpisom dra Jonaša. Svemu je prisustvovao i dr Peter Čerta, šef administracije vojne uprave za grad Sombor i potencijalni predsednik opštine. Veće iznose dali su David Grozberger 100.000, Rudolf Rozenberg 60.000, Šandor Vajs 80.000 penga.

Oppljačkani novac od Jevreja upotrebljen je za izgradnju zgrade »Zeleni krst« u Kaluđerskoj ulici (danas Istarska), kao i nešto malo za izgradnju sportskog stadiona na kraju Bajske ulice. Ovim investicijama i radovima nametnut je javnosti utisak kako nove vlasti poklanjaju mnogo pažnje »oslobođenim krajevima«. Međutim, nije saopšteno odakle potiču finansijska sredstva. To je posle drugog svetskog rata objasnio dr Mikloš Santo kad se kao svedok u vezi sa zločinima okupatora pojavio na suđenju generalu Agoštonu Sentendreiju.

Kad se situacija malo »smirila«, kad su prestala hapšenja i ubijanja, vojne vlasti su mobilisale zdrave Jevreje u radne čete. Njih oko četrdeset oterano je pod vojnom pratnjom u Gakovo na rušenje jugoslovenskih graničnih utvrđenja, dok ih je daleko više bilo na izgradnji ceste Stapar — Bački Brestovac. Kamen za cestu bio je dovučen još pre rata, pa je ova okolnost takođe iskorišćena da se nove vlasti prikažu kao brižni patroni za goruće probleme stanovništva. Jevreji iz Sombora i okoline ne samo da su patili usled nenaviknutosti na teške fizičke radove nego su bili izloženi i drugim mukama i ismejavanju. Honvedi su ih nemilice tukli, jašili ih, a kažnjenici su uz to morali da ih nose »doče« kao da su mala deca.

Za Jevreje na poslu u Gakovu i Bačkom Brestovcu okončan je prinudni rad u julu 1941. godine, pa su se vratili svojim kućama. Sada su okupatorske vlasti preduzimale mere da Jevreje onemoguće u privrednom životu Sombora; uskraćivali su im snabdevanje robom u većim industrijskim centrima, a pristalice novog režima trudile su se da prigrabe što više jevrejskih ekonomskih pozicija. Kao primer može poslužiti postupak trgovca Josipa Bamera koji je do početka rata bio poslovni kompanjon Vase Gajina i Zoltana Brajera. U vreme pucnjave po Somboru, 14. aprila 1941. on je dotrčao prijateljima i rekao im kako se »Mađari raspituju ko su mu saradnici«, a istovremeno im je saopštio da oni više neće moći da se bave trgovinom. Šta su mogli da učine uplašeni kompanjoni? Digli su ruke od svega da bi zaštitili gole živote i izgubili svoje akcionarske uloge u preduzeću »Gajin i kompanjoni«. Tako je Josip Bamer lako došao do kapitala

od dva miliona dinara, a preuzeo je i deo posla firme »Braća Levi« koji su trgovali brašnom, slaninom i mašću.

Uporedo s terorom okupatorskih civilnih, vojnih i političkih organa, ovde izrasta revolucionarna i politička snaga koja će se u raznim vidovima, a najviše u moralnom pogledu, suprotstaviti fašističkim neprijateljima. Bili su to komunisti koje je organizovao i u narodnooslobodilačkom ratu predvodio Okružni komitet KPJ u Somboru. Iako je Jugoslavija kao država propala, ipak je na braniku slobode njenih naroda ostala Komunistička partija Jugoslavije.

Krajem maja 1941. godine u Sombor je došao Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. On je preneo stav Centralnog komiteta KPJ da Partija i pored propasti Jugoslavije kao države nastavlja aktivnost kao jedinstvena politička organizacija, da ne priznaje komadanje zemlje i okupaciju, da se vrše pripreme za podizanje ustanka protiv fašizma.

Okružni komitet KPJ u Somboru rukovodio je Narodnooslobodilačkim pokretom u somborskom, apatinskom, odžačkom, batinskom i dardanskom srezu (ova dva poslednja su u Baranji). U vreme organizovanja i početka narodnooslobodilačkog rata, Partija je na teritoriji somborskog okruga imala 74 članova, kao i 120 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije.⁹ Od somborskih Jevreja, u periodu maj—jun 1941. godine, u SKOJ-u deluju Olga Braun, Laslo Boker, Tibor Šenbrun, Leo Akerhalt, Ladislav Kon, Laslo Santo, te dr Andrija Fišer kao aktivist NOR-a. Oni su uhapšeni tokom novembra i decembra 1941, a 15. februara 1942, kazne im je izrekao preki vojni sud Honvedskog generalštaba; tom prilikom pročitane su kazne i za 120 boraca iz Sombora, Bezdana, Bačkog Monoštora, Telečke, Sivca, Štapara i Bačkog Brestovca. Sedmero je osuđeno na smrt i streljano 19. februara 1942. u kasarni na Bezdanskom putu. Među streljanima je bio i dr Poper Nandor, lekar iz Bezdana, po nacionalnosti Jevrej.¹⁰ Prilikom istrage ubijen je Hajnrih Glid, trgovac iz Bezdana.

Sto trinaest osuđenika sprovedeno je u Kaloču (Mađarska) na izdržavanje kazne. Tamo su organizovali političko-ekonomsku zajednicu kao oblik NOB u posebnim

⁹ Do proleća 1943. godine poginulo ih je šezdeset četvoro. U leto 1942, član SKOJ-a postala je Eva Cuker, maturant gimnazije; u januaru 1943. osuđena je na 6 godina roblje.

¹⁰ Levičarski pokret među somborskim Jevrejima je starijeg datuma, a učešće Jevreja u NOR je samo nastavak revolucionarne delatnosti. Pre prvog svetskog rata, Deže Đendeši, rukovodilac Boleštine (Zavod za socijalno i penziono osiguranje radnika), bio je među veoma aktivnim članovima Socijaldemokratske partije Ugarske. Posle prvog svetskog rata nije se priključio pristalicama Treće komunističke internacionale, nego je politički delovao sa socijaldemokratskih pozicija, da bi se vremenom sve više posvećivao žurnalistici na mađarskom. Od somborskih Jevreja, članovi KP Jugoslavije postali su 1920. godine: Lacička Nađ, student farmacije (kasniji apotekar), i Hugo Singer, kafedžija. U njegovoj gostioni bilo je sedište Mesnog veća KPJ, tu su se sastajali štrajkači i njihovi odbori. Posle štrajka železničara, Hugo Singer je uhapšen i zlostavljan, a zatim proteran iz Sombora. Stevan Sekelj, kasniji lekar, zapažen je u Zagrebu kao levičar; član KPJ postao je 1928. godine u Somboru. Njegova uloga u partijskom životu je značajna: odlazio je u Beč na veze sa Centralnim komitetom KPJ, a odande je donosio direktive za rad KPJ u Vojvodini i propagandni materijal. Učestvovao je u umnožavanju partijskih publikacija koje je izdavao Đura Pašalić, ovlašćeni predstavnik PK KPJ za Vojvodinu, a nešto kasnije Žarko Veselinov koji je uhapšen krajem 1930. godine. Pre drugog svetskog rata, članovi SKOJ-a postali su Jevreji u somborskoj gimnaziji Olga Braun i Vlado Hart (ubile ga ustaše u Osijeku 1941), dok su na studijama u Beogradu bili i levičarski pokret uključeni Andrija Fišer, Ružica Rip, Lacička Boker, Tibor Šenbrun, braća Bruk i drugi. Po kapitulaciji Jugoslavije, oni aktivno i organizovano učestvuju u NOR i doživljuju tešku sudbinu revolucionara. Od starijih Jevreja stradali su zbog saradnje u NOR sledeći Jevreji: dr Nandor Poper, lekar iz Bezdana, streljan je 19. II 1942. u Somboru; prilikom policijske istrage u januaru 1942. ubjen je bezdanski trgovac Hajnrih Glid, a službenik Stevan Šefer ubio se u Somboru u leto 1942, kad su po njega došli agenti da ga uhapsu.

uslovima. Dr Andrija Fišer je osuđen na 6 godina robije, Ladislav Bokor na 6, Tibor Šenbrun na 12, Leo Akerhalt na 3, Ladislav Kon na 3, Laslo Santo na 3 i Olga Braun na 3 godine. Sem dra Andrije Fišera, svi ostali su do rata bili studenti Beogradskog univerziteta. Ostala je živa samo Olga Braun, a ostali su izginuli u periodu januar—mart 1943. godine. Okupatorske vlasti su svrstale 400 jugoslovenskih boraca-partizana u dve kažnjeničke radne čete i stražarno ih sprovele na Istočni front, gde su u teškim uslovima surove ruske zime, rada i pod teretom bolesti poumirali ili bili pobijeni. Vratio se Julije Drasinover, član SKOJ-a iz Stapara, takođe suđen i robijaš iz Kaloče.

Njihove žrtve su samo nastavak stradanja somborskih Jevreja. Ubrzo posle hapšenja boraca NOR-a usledila je mobilizacija Jevreja u radne čete u junu 1942. godine. Iz Sombora je na prisilan rad oterano dve stotine, a ostalo je živih šesotro ili sedmoro. Svi ostali su pobijeni na radu ili su kao oslobođeni umrli u Sovjetskom Savezu. Naime, posle propasti Nemaca pod Staljingradom u januaru 1943. godine, svi robijaši iz zatvora u Kaloči, Segedinu i Pešti, kao i Jevreji oterani na prinudni rad iz Sombora i drugih mesta u Bačkoj, bili su oslobođeni. Na njih su naišle jedinice Crvene armije i uputile ih u svoju pozadinu. Međutim, malo ko je ostao u životu posle višemesečne iscrpljenosti na prinudnom radu i usled pojave tifusa. Kao pripadnici I jugoslovenske tenkovske i I jugoslovenske pešadijske brigade, obe formirane u SSSR, u dovominu su se od Jevreja Somboraca i Jevreja iz okoline vratili: poručnik Zoltan Brajer, pomoćnik načelnika tenkovske brigade, poručnik Ladislav Lošic, intendant tenkovske brigade, poručnik i tehnički oficir Đorđe Kesler, poručnik Arpad Horovic i Mikša Geviric, dok je Deže Kenisberg bio u sastavu Crvene armije. Prva pešadijska brigada stigla je u Jugoslaviju u oktobru 1944. godine, a tenkovska brigada 24. marta 1945. godine, učestvujući u proboju Sremskog fronta i svim operacijama do Trsta. U pešadijskoj brigadi, od somborskih Jevreja nalazio se samo Mikša Geviric. (Prilog 1).

Od preživelih političkih robijaša iz Bačke, Jevreja i ostalih građana jugoslovenskog porekla koji su pridolazili sa raznih strana, čak iz Persije i Egipta, sovjetske vlasti su u sporazumu s rukovodstvom NOR-a u Jugoslaviji formirale više jugoslovenskih partizanskih jedinica.

Masovno stradanje Jevreja usledilo je posle okupacije Mađarske 19. marta 1944. godine. Mada je bila saveznica Nemačke, Mađarska je doživela okupaciju, a s njom je naišao i nov talas nemilosrdnog terora nad svim Jevrejima. Kako Nemci nisu dozvoljavali da bilo ko od jevrejskog stanovništva ostane na slobodi, to su nemačke i mađarske vojne, policijske i žandarmerijske jedinice započele 5. aprila 1944. godine hapšenja i interniranja Jevreja u Aušvic i druge nemačke koncentracione logore.

Budući da se okupirana Bačka nalazila u sklopu okupirane Mađarske, to su i bački Jevreji bili na udaru fašista. Hapšenja u Somboru počela su 6. aprila 1944, pa su svi Jevreji otpremljeni u Aušvic. U Aušvicu i drugim koncentracionim

logorima pobijeno je 836 somborskih Jevreja. Somborski građani bili su nemoćni u tom užasu nezamislivih žrtava. Narod je samo beznačajno posmatrao šta se radi s Jevrejima, ne znajući kakvu će sudbinu doživjeti. A ta sudbina je bila stravična.

Da posle drugog svetskog rata nije bilo aktivnih i preduzimljivih ljudi Jevrejske crkvene opštine u Somboru, mala je verovatnoća da bi se ikad saznalo šta se desilo sa stotinama žrtava i ko su one. U septembru 1946. godine, dr Mikloš Santo i Bela Kraus obratili su se pismenim apelom na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku svojim sunarodnicima koji su preživeli tegobe drugog svetskog rata, moleći ih da novčanim priložima pomognu podizanje spomenika žrtvama fašističkog terora i narodnooslobodilačkog rata, čime bi bila sačuvana uspomena na njih. Apel je poslužio i kao početak akcije da se prikupe i srede podaci o poginulima. Rezultati te inicijative su spomenik na Jevrejskom groblju u Somboru i objavljena knjižica *Spisak somborskih Jevreja žrtava fašističkog terora* koja je štampana u »Prosveti«.

Tokom okupacije i narodnooslobodilačkog rata, od somborskih Jevreja ubijeni su i poginuli su:

Abraham Lipot, moler, oženjen, rođen 1892. u Bačkoj Palanci; *Abraham Karolina*, rođena Mesner, udata, domaćica, 1893, Stari Sivac; *Abraham Oskar*, trgovački pomoćnik, 1916, Stari Sivac; *Abraham Franja*, učenik, 1917, Stari Sivac; *Abraham Ljudevit*, perjar, 1921, Bački Brestovac; *Abraham Roza*, rođena Baum, udovica, domaćica, 1865, Parabuće (danas Ratkovo); *Abraham Klara*, rođena Konforti, domaćica, udata, 1900, Travnik; *Abraham Josip*, kožar, oženjen, 1882, Parabuće; *Abraham Eleonora*, rođena Šenberger, domaćica, udata, 1897, Nađfedemeš; *Abraham Judit*, domaćica, neudata, 1928, Stari Sivac; *Acel Erne*, neoženjen, 1893, Sombor; *Acel Šandor*, neoženjen, 1895, Sombor; *Acel Bela*, trgovac, neoženjen, 1898, Sombor; *Acel dr Ernest*, lekar, oženjen, 1900, Gige; *Acel Elvira*, rođena Rajn, udata, domaćica, 1904, Mali Idoš; *Acel Robert*, učenik, 1935, Sombor; *Akerhalt Cecilija*, rođena Flajšman, domaćica, udata, 1895, Satin (pre će biti Sotin u Sremu — prim. M. B.); *Adam Jolan*, domaćica, rastavljena, 1909, Novi Vrbas; *Adler Piroška*, neudata, domaćica, 1908, Bačko Petrovo Selo; *Altman Eugen*, trgovac, oženjen, 1889, Budimpešta; *Altman Margita*, rođena Gros, domaćica, udata, 1899, Pančevo; *Altman Ana Marija*, učenica, 1932, Budimpešta; *Arato Rozi*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1894, Stanišić; *Arato Jovan*, student, 1920, Sombor; *Aušpic dr Rudolf*, zubni lekar, oženjen; *Aušpic Margita*, domaćica; *Aušpic dr Stevan*, lekar, rastavljen, 1912, Sombor.

Balog Julija, rođena Šoltes, domaćica, udata, 1903; *Baranj Ružica*, rođena Volf, domaćica, udovica, 1866, Turska Kanjiža (danas Nova Kanjiža); *Barkan Salamon*, trgovac, oženjen, 1892, Polock; *Baumgarten Ignjat*, sapundžija, udovac, 1914, Laško; *Bek Šarlota*, rođena Sajber, domaćica, udovica, 1868, Tapolca; *Bek Bela*, ekonom, neoženjen, 1886, Sombor; *Bek Roza*, domaćica, neudata, 1884, Sombor; *Bem Leonora*, rođena Hercog, udovica, 1882, Bogojevo; *Bergel Malvina*, rođena Gutman, domaćica, udovica, 1881, Bajmok; *Bergel Adolf*, ekonom, oženjen, 1873, Stara Moravica; *Bergel Ilona*, rođena Berger, domaćica, udata, 1888, Stari Sivac; *Bergel Pavle*, neoženjen; *Bergel Lipot*, ekonom, oženjen, 1878, Stara Moravica; *Bergel Margita*, rođena Gomboš, domaćica, udata, 1886, Sombor; *Bergel Vera*, modistkinja, neudata, 1920, Baja; *Bergel Josip* (nestao u Beogradu prilikom ulaska nemačkih trupa 1941); *Bergel Mikša*, inženjer, rastavljen, 1910, Segedin; *Berger Karlo*, kelner, oženjen, 1902, Zagreb; *Berger Margita*, rođena Fleš, domaćica, udata, 1901; *Berki Ana*, rođena Gutman, domaćica, udovica, 1888, Bajmok;

Berković Šamu, trgovac, oženjen, 1902, Rudnik; *Berković Ilona*, rođena Singer, domaćica, udata, 1905, Njujork; *Berković Nikola*, mehaničar, neoženjen, 1924, Sombor; *Berković Ksenija*, učenica, 1929, Sombor; *Birman Ana*, rođena Rot, domaćica, udata, 1921, Temišvar; *Birman Đorđe*, dete, 1942, Subotica; *Birnbaum Mojsije*, crkveni kantor, oženjen, 1888, Toronja; *Birnbaum Johana*, rođena Fajn, domaćica, udata, 1888, Hajdunaudvar; *Birnbaum Filip*, trgovac, neoženjen, 1868, Sombor; *Birnbaum Helena*, domaćica, neudata, 1877, Sombor; *Birnbaum Ela*, domaćica, neudata, 1880, Sombor; *Blajer Adolf*, crkvenjak, oženjen, 1877, Njirgebe; *Bajer Ilka*, rođena Dojč, domaćica, udata, 1885, Egrešpatak; *Blum Judita*, učenica, 1939, Begej (ili Bečej?); *Blum Aleksandar*, činovnik, rastavljen, 1903, Stanišić; *Blum Ignjat*, oženjen; *Blum Katalin*, rođena Herbst, domaćica, udata; 1899, Stanišić; *Blum Berta*, učenica, 1932, Sombor; *Blum Hermina*, učenica, 1938, Sombor; *Blum Iso*, dete, 1939, Sombor; *Bodor Aleksandar*, činovnik, oženjen, 1888, Galgoc; *Bođ Paula*, rođena Došic, udovica, 1883, Beždan; *Bokor Janka*, rođena Gotlib, domaćica, udovica, 1881, Novi Bečej; *Bokor dr Mirko*, lekar, oženjen (ubijen u januaru 1942. u Čurugu prilikom racije); *Bokor Ladislav*, student medicine, 1921, Sombor; *Bondi Arnold*, trgovac, oženjen, 1869, Novi Sad; *Bondi Margita*, rođena Holender, domaćica, udata, 1876, Sombor; *Bondi Vladislav*, trgovac, neoženjen, 1896, Sombor; *Bošan Isidor*, činovnik, oženjen, 1888, Sofija; *Brajner Ivan*; *Brajner Mirjam*; *Brajner Aleksandar*, trgovac; *Brajner Juci*, domaćica; *Brajner Ilonka*; *Brajer Ljudevit*, mesar, oženjen, 1896, Brace; *Brajer Roza*, rođena Buhvald, domaćica, udata, 1897, Bolman; *Brajer Johana*, rođena Gutman, domaćica, udovica, 1870, Čurug; *Brajer Eugen*, agent, oženjen, 1898, Stare Šove (danas Ravne); *Brajer Roza*, činovnik, neudata, 1905, Stare Šove; *Brajer Karlo*, privatnik, oženjen, 1880, Stanišić; *Brađova Ignjat*, agent, udovac, 1862, Tereksentmikloš; *Brajner Karlo*, perjar, oženjen, 1880, Stanišić; *Brajner Katalin*, domaćica, udata, 1885, Stari Sivac; *Brajner Mirko*, trgovac, oženjen, 1910, Santovo; *Brajner Jelisaveta*, rođena Fleš, domaćica, udata, 1913, Baja; *Brajner Vladislav*, trgovac, oženjen; *Brajner Margita*, rođena Fleš, domaćica, udata, 1918, Apatin; *Buhvald Terezija*, rođena Vajs, domaćica, udovica, 1865, Stari Sivac; *Braun Klara*, rođena Bek, domaćica, udata, 1903, Subotica; *Braun Antun*, student, 1924, Senta; *Braun Eugen*, trgovac, oženjen, 1902, Senta; *Braun Jolan*, rođena Adam, domaćica, udata, 1909, Novi Vrbas; *Braun Đorđe*, učenik, 1933, Subotica; *Bruk Karlo*, zubar, oženjen, 1902, Stari Sivac; *Bruk Leo*, invalid, oženjen, 1888, Bački Monoštor; *Bruk Ana*, rođena Ganzel, domaćica, udata, 1888, Bački Monoštor; *Bruk Franciška*, rođena Hofman, domaćica, udovica, 1884, Vagvaralja; *Bruk Hugo*, oženjen, 1886, Bački Monoštor; *Bruk Fani*, rođena Kenigsberg, domaćica, udata, 1899, Beždan; *Bruk Netl*, rođena Rip, domaćica, udovica, 1859, Albertfalva; *Bruk dr Josip*, advokat, oženjen, 1883, Bački Monoštor; *Bruner Fabijan*, ekonom, oženjen, 1876, Edjek; *Bruner Sidnija*, rođena Linder, domaćica, udata, 1876, Budimpešta; *Bruner Lenke*, rođena Rozenberg, domaćica, udata, 1907, Stanišić; *Buhvald Andor*, činovnik, oženjen, 1906, Subotica; *Buhvald Terezija*, rođena Sajdner, domaćica, udata, 1906, Subotica; *Braun Oskar*, trgovac, oženjen, 1896, Velika Kikinda.

Cajzl dr Ljudevit-Lajoš, advokat, oženjen, 1868, Vinkovci; *Cajzl Leontin*, rođena Fuha, domaćica, udata, 1878, Bekeščaba; *Cajzl Josip*, mašinski bravar, udovac, 1870, Vinkovci; *Cam Adam*, trgovac, oženjen, 1897, Novokostantino; *Cam Serena*, rođena Singer, domaćica, udata, 1906, Njujork; *Cam Aleksandar*, učenik, 1927, Sombor; *Cam Vilim*, učenik 1931, Sombor; *Cam Fani*, učenica, 1931, Sombor; *Cam Irina*, učenica 1932, Sombor; *Ciman Simon*, trgovac, oženjen, 1893; *Ciman Flora*, rođena Rozental, domaćica, udata, 1901, Sonta; *Cuker Franja*, trgovac, oženjen, 1898, Prigrevica sveti Ivan; *Cuker Jelena*, rođena Herman, domaćica, udata, 1904, Homokmeđe.

Daniel Armin, mašinski bravar, oženjen, 1881, Bački Brestovac; *Daniel Eva*, rođena Brandajs, domaćica, udata, 1888, Bačko Petrovo Selo; *Daniel Piroška*, domaćica, neudata, 1907, Sombor; *Daniel Mandl*, elektrotehničar; *Demeter Peter*, učenik, 1936, Vinkovci; *Dojč Armin*, trgovački pomoćnik, oženjen, 1874, Zemun; *Dojč Malvina*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1872, Drenovci; *Dojč Melanija*, rođena Švarc, krojačica, udovica, 1896, Orahovica; *Dojč Oskar*, učenik, 1932, Sombor; *Dojč Bruno*, učenik; *Dojč Arpad*,

agent, oženjen, 1898, Bački Brestovac; *Dojč Ana*, rođena Frojdinger, domaćica, udata, 1899, Sonta; *Dojč Stevan*; *Dojč Tibor*, učenik, 1928, Sombor; *Drelih Ljudevit*, trgovački putnik, oženjen, 1895, Nađbodolja; *Drelih Terezija*, rođena Gros, domaćica, udata, 1902, Tenje; *Drelih Emilija*, učenica, 1928, Sombor; *Drelih Lidija*, učenica, 1937, Sombor; *Drelih Adolf*, privatnik, udovac, 1861, Bukovina Arva; *Drelih Jolan*, krojačica, neudata, 1908, Nađdobolja; *Drelih Ilona*, domaćica, neudata, 1904, Nađdobolja; *Drelih Karlo*, činovnik, 1902; *Drelih Barbara*, rođena Braun, domaćica, udata, 1906, Čongrad.

Ejsenberger Jellsaveta, domaćica, neudata, 1927, Baja (s obzirom na pravopis u knjižici, a ukoliko bi se pošlo od izgovora i teksta na nemačkom, ovde bi trebalo čitati Ajzenberger — prim. M. B.); *Ejzler Bertalan*, privatnik, udovac, 1864, Mezekevežd; *Engel Karlo*, trgovac, oženjen, Pakš; *Engel Hermina*, rođena Roder, udata, 1874, Parabuče; *Engel Salamon*, trgovački putnik, oženjen, 1885, Ipačfa; *Engel Ela*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1888, Senta; *Engel Julijana*, rođena Fišer, domaćica, udovica, 1871, Stari Ker (to će biti nekadašnje Pašičevo, danas Zmajevo, blizu Novog Sada — prim. M. B.); *Engelsman Karlo*, trgovac, oženjen, 1906, Subotica; *Engelsman Magdolna*, rođena Makai, domaćica, udata, 1912, Budimpešta; *Engelsman Aleksandar*, učenik, 1934, Sombor; *Engelsman Stevan*, učenik, 1932, Sombor; *Engelsman Suzana*, učenica, 1935, Sombor; *Engelsman*, rođena Kmaker, domaćica, udata, 1902, Kutina *Erenfeld Henrik*, perjar, oženjen, 1914, Senta; *Erenfeld Estera*, rođena Frances, domaćica, udata, 1922, Ujljik; *Erenfeld Edit*, 1942, Senta; *Erenfrojd Arpad*, trgovac, neoženjen, 1896, Stanišić, *Ernst Aranka*, rođena Singer, domaćica, udata, 1902, Njujork; *Ernst Oskar*, učenik, 1932, Sombor; *Ernst Neti*, rođena Branberger, domaćica, udovica, 1868, Batasek; *Ernst Filip*, oženjen, trgovac, 1875, Nemeš Miletić; *Ernst Bjanka*, rođena Bruk, udata, domaćica, 1882, Bački Monoštor; *Erlih Lina*, domaćica, neudata, 1879, Bački Brestovac; *Erlih Josip*, činovnik, neoženjen, 1869, Bački Brestovac; *Ernst Julija*, rođena Rozental, domaćica, udovica, 1861, Bački Monoštor; *Ernst Matija*, trgovac, oženjen, 1895, Bački Monoštor; *Ernst Gizela*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1899, Bački Brestovac, *Ernst Margita*, učenica, 1931, Bački Monoštor.

Fejerverker Bernat, trgovac, oženjen, 1898, Majsin; *Feldeš dr Mihajlo*, lekar, rastavljen, 1886, Baja; *Finkelštajn Matija*, trgovac, oženjen, 1900, Veliki Bečkerek (danas Zrenjanin); *Fišer Roza*, rođena Singer, domaćica, udovica, 1894, Sombor; *Fišer Teodor*, ekonom, oženjen, 1877, Selevenj; *Fišer Janka*, rođena Švarc, domaćica, udata, 1884, Čonoplja; *Fišer Terezija*, rođena Levental, domaćica, udata, 1867, Dara; *Fišer Bernat*, trgovački putnik, oženjen, 1883, Bonjhod; *Fišer Terezija*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1891, Bogojevo; *Fišer dr Andrija*, lekar, neoženjen, 1914, Bogojevo; *Fišer Gizela*, učenica, 1931, Kupusina; *Fišer Simon*, trgovac, oženjen, 1878, Nađkanjiža; *Fišer Sofija*, rođena Švimer, domaćica, udata, 1886, Elemir; *Fišer Marija*, domaćica, neudata; *Fišl Artur*, oženjen, 1874, Nađkanjiža; *Fišl Sari*, rođena Valerštajn, domaćica, udata, 1878, Perlak; *Flajšman Roza*, rođena Berger, domaćica, udovica, 1869, Berzar; *Flajšman Mavro*, trgovac, oženjen, 1898, Sremska Mitrovica; *Fleš Katalin*, rođena Ajzenberger, domaćica, udovica, 1885, Nova Palanka; *Fleš Aranka*, domaćica, neudata, 1925, Baja; *Fleš Ana*, 1943, Sombor; *Fleš Robert*, 1942, Sombor; *Fleš Geza*, nadničar, oženjen, 1870, Apatin; *Fleš Roza*, rođena Daniel, domaćica, udata, 1875, Bački Brestovac; *Fleš Petar*, limar, neoženjen, 1920, Sombor; *Fligelman Imre*; *Fligelman Elza*, domaćica, udata, 1905, Osljek; *Fligelman Toma*, učenik, 1926, Sombor; *Fligelman Oskar*, trgovac, oženjen, 1901, Novi Sad; *Fligelman Rozalija*, rođena Kon, domaćica, Feldvari; *Fligelman Katalin*, rođena Ganzel, domaćica, udovica, 1864, Baja; *Folkenštajn Helena*, rođena Nojman, udovica, 1883, Lipce; *Frank Andrija*, trgovački putnik, oženjen, 1904, Nova Gradiška; *Frankl Jovan*, trgovac, rastavljen, 1898, Birda; *Frankl Đorđe*, mašinski bravar, oženjen, 1903, Sikešd; *Frankl Jozefina*, rođena Rosandor, domaćica, *Frankl Lea*, neudata; *Fridman Fani*, rođena Libenar, domaćica, udovica, 1854, Obesterce; *Fridman Barbara*, rođena Feldvari, domaćica, udata, 1900, Stari Bečej; *Fridman Ladislav*, učenik, 1925, Beždan; *Friš Klara*, rođena Kiršner, domaćica, udata, 1907, Lugoš; *Friš Veronika*, učenica, 1932, Osljek; *Frojdinger Martin*; *Frojdinger Julijana*, rođena Vajnberger, udata, 1908, Bački Monoštor; *Frojdinger Geza*, učenik, 1931, Sonta; *Frojdinger Đorđe*, učenik, 1931, Sombor;

Frojdinger Imre, učenik, 1938, Sombor; *Frojdinger Mark*, trgovac, udovac, 1875, Sonta; *Frojdinger Hugo*, agent, oženjen, 1899, Sonta.

Gabor Judita, rođena Cajzl, domaćica, udovica, 1876, Vinkovci; *Gal Sigmund*, trgovački putnik, oženjen, 1883, Bački Monoštor; *Gal dr Reže*, advokat, oženjen, 1880, Bezdan; *Gergelj Marija*, rođena Engel, domaćica, udata, 1897, Parabuće; *Gevirc Adolf*, industrijalac kišobrana i kožnih rukavica, oženjen, 1887, Leva; *Gevirc Eva*, rođena Braun, domaćica, udata, 1888, Mieva; *Gevirc Arnold*, rukavičar, oženjen, 1913, Sombor; *Gevirc Rut*, rođena Štern, domaćica, udata, 1902, Santovo; *Gevirc Hinko*, 1940, Sombor; *Gevirc Ernest*, rukavičar, industrijalac, oženjen, 1915, Sombor; *Gevirc Gita*, rođena Geršković, udata, domaćica, 1919, Zagreb; *Gevirc Lili*, dete, 1941, Sombor; *Gevirc Robert*, dete, 1943, Sombor; *Ginc Bernat*, limar, oženjen, 1897, Senta; *Ginc Regina*, rođena Gros, domaćica, udata, 1902, Santovo; *Ginc Marta*, neudata, 1925, Sombor; *Glid Henrik*, neoženjen; *Goldberger Matilda*, rođena Šefer, domaćica, 1867, Stanišić; *Goldberger Dezider*, oženjen, 1891, Sombor; *Goldbrajter Laura*, rođena Vajnberger, domaćica, udovica, 1871, Bački Monoštor; *Goldfan Ernesta*, rođena Volhajmer, domaćica, udovica, 1884, Srbobran; *Goldfan Jolanka*, rođena Ofner, domaćica, udovica, 1889, Bosanska Gradiška; *Gomboš Jelena*, rođena Libman, domaćica, udovica, 1874, Kaša; *Gomboš Serena*, rođena Bahrah, domaćica, udovica, 1866, Stari Bečej; *Gomboš Ema*, domaćica, udata, 1904, Sombor; *Gomboš Jelisaveta*, krojačica, neudata, 1906, Sombor; *Gomboš Eugen*, trgovac, oženjen, 1896, Velika Kikinda; *Gomboš Juliška*, rođena Knaker, domaćica, udata, 1898, Marmarošiget; *Gomboš Lili*, učenica, 1927, Subotica; *Gonda Hugo*, trgovac, oženjen, 1893, Erdut; *Gonda Josip*, inženjer, neoženjen, 1898, Erdut; *Grabinski Eugen*, *Grabinski Vera*; *Grabinski Helga*; *Grinbaum Aladar*, trgovac, oženjen, 1875, Harkanj; *Grinbaum Emil*, činovnik, oženjen, 1897, Velika Kikinda; *Grinbaum Jolan*, rođena Abraham, udata, 1906, Pakrac; *Grinbaum Đurđinka*, učenica, 1928, Bačka Topola; *Grinberger*, poslastičar, oženjen, 1882, Segedin; *Grinberger Blanka*, rođena Kaufman, domaćica, udata, 1884, Bački Monoštor; *Grinberger Imre*, poslastičar, neoženjen, 1907, Sombor; *Gros Mihajlo*, radnik, neoženjen, 1899, Tenje; *Gros Vilma*, rođena Meser, domaćica, udovica, 1879, Pančevo; *Gros Vera*, rođena Goldfan, domaćica, udata, 1912, Sombor; *Gros Roza*, rođena Engler, domaćica, udata, 1902, Subotica; *Gros Norbert*, učenik, 1935, Sombor; *Gros Mavro*, trgovac, oženjen, 1886, Bački Petrovac; *Gros Gizela*, rođena Baranj, udata, 1892, Magoč; *Gros Ernest*, činovnik, neoženjen, 1918, Bački Petrovac; *Gros Tibor*, činovnik, neoženjen, 1921, Bački Petrovac; *Gros Josip*, učenik, 1935, Sombor; *Gros Roza*, rođena Klajn, domaćica, udovica, 1874, Senta; *Gros Serena*, domaćica, neudata, 1889, Bački Petrovac; *Gros Armin*, zubar, neoženjen, 1906, Sombor; *Gros Klara*, neudata, 1922, Baja; *Gros Sandor*, industrijalac, oženjen, 1888, Bački Petrovac; *Gros Adela*, rođena Fišer, domaćica, udata, 1903, Bačko Petrovo Selo; *Gros Josip*, učenik, 1927, Sombor; *Grosberger David*, industrijalac i veleposednik, oženjen; *Grosman Nikola*, činovnik, oženjen, 1907, Bački Brestovac; *Gruber Gizela*, rođena Šefer, domaćica, udovica, 1890, Stanišić; *Gusman Josip*, ekonom, oženjen, 1872, Tatahaza; *Gusman dr Stevan*, advokat, rastavljen, 1905, Tatahaza; *Gusman Lora*, rođena Gros, domaćica, udovica, 1880, Temerin; *Gusman Mirko*, oženjen, 1906, Temerin; *Gusman Josip*; *Gutman dr Eugen*, advokat, oženjen, 1902, Sombor; *Gutman Josip*, zubar, neoženjen, 1927, Subotica. *Gomboš Blanka*, 1903, Svetozar Miletić.

Haberfeld Josip, žitarski agent, nakupac, oženjen, 1886, Novi Sad; *Haberfeld Roži*, rođena Fišer, udata, 1894, Lipa; *Haj*, supruga Haj Aleksandra, domaćica, udovica, 1873, Bajasentištván; *Haj Gizela*, rođena Rozenvaser, domaćica, udata, 1898, Eperješ; *Haj Julije*, sapundžija, oženjen, 1897, Sombor; *Haj Irina*, rođena Spiler, domaćica, udata; *Haj Josip*, sapundžija, oženjen, Sombor; *Haj Pavle*, sapundžija, oženjen, 1911, Sombor; *Haj Ana*, rođena Feldeš, domaćica, udata, 1923, Baja; *Hajoš Isidor*, agent, oženjen, 1885, Kišoda; *Hajoš Klara*, rođena Levinger, domaćica, udata, 1893, Ošora; *Halbror*, udovac, 1859, Dunaveče; *Hamburg Gizela*, rođena Gros, domaćica, udata, 1898, Santovo; *Has Aleksandar*, trgovac, oženjen, 1890, Voganj; *Has Sarlota*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1890, Stanišić; *Has Magdolna*, učenica, 1921, Sombor; *Has Andrija*, učenik; *Has Ana*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1869, Mohač; *Hauser Pal*, činovnik, neoženjen, 1914, Segedin; *Hauser Samu*, trgovac, oženjen, 1894, Parabuće; *Hauser Blanka*, rođena

Vajs, domaćica, udata, 1902, Sombor; *Hauser Ladislav*, učenik, 1925, neoženjen; *Heksnar Samu*, trgovac, oženjen, 1878, Asada; *Heksner Šarlota*, rođena Dunajec, domaćica, udata, 1883, Nemetkerestur; *Henig Iso*, oženjen, Senta, *Henig Jelisaveta*, rođena Varo, domaćica, udata, 1900, Solnok; *Hercl Hermina*, rođena Birnbaum, domaćica, udovica, 1870, Sombor; *Hercl Marija*, rođena Trebić, domaćica, udovica, 1863, Bajša; *Hercl Vilim*, trgovac, udovac, 1872, Jasaroksalaš; *Hercl Mihajlo*, bankarski činovnik, oženjen; *Hercl Jelisaveta*, rođena Gusman, domaćica, udata, 1902, Tatahaza; *Hercog Lipot*, agent, oženjen, 1893, Boroc; *Hercog Irina*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1894, Sombor; *Herman Ignjat*, trgovac, oženjen; *Heršković Aleksander*, (pre će biti Geršković — prim. M. B.), trgovac, udovac, 1874, Avašujfalu; *Hilfrajh Ljudevit*, agent, oženjen, 1895, Šikloš; *Hilfrajh Oto*, student, 1924, Sombor; *Hirš Eugen*, trgovački putnik, oženjen, 1889, Amadoš; *Hirš Sofija*, rođena Jalbror, domaćica, udata, 1894, Tisakalmanfalva; *Hirš Stevan*, trgovački pomoćnik, neoženjen, 1917, Segedin; *Hirš Ladislav*, trgovac, oženjen, 1897, Subotica; *Hirš Jelena*, rođena Kon, domaćica, udata, 1905, Stara Moravica; *Hirš Jovan*, učenik, 1926, Subotica; *Hirš Mira*, učenica, 1937, Sombor; *Hofman Šarlota*, rođena Trebić, domaćica, udovica, 1865, Bajša; *Holcer Martin*, špediter, oženjen, 1869, Eger; *Holcér Irina*, rođena Fišl, domaćica, udata, 1872, Nađkanjiža; *Holender Mavro*, perjar, oženjen, 1887, Sombor; *Holender Aranka*, rođena Kenig, udata, domaćica, 1894, Budimpešta.

Ižak Katalin, rođena Bošan, domaćica, udata, 1980, Sofija.

Jajteleš Irma, domaćica, neudata, 1878, Budimpešta; *Janović Laura*, rođena Štrajzinger, domaćica, udovica, 1862, Sombor.

Kaldor Tesete, rođena Donat, domaćica, udovica, 1878, Bačka Palanka; *Kalman dr Imre*, lekar, oženjen, 1890, Kolut; *Kantor Eugen Josip*, električar, oženjen, 1904, Veliki Bečkerek; *Kaempf dr Oskar*, advokat, oženjen, 1887, Jašina; *Kaufman Aleksander*, udovac, 1858, Bački Breg; *Kaufman Ignjat*, neoženjen, 1859, Bački Breg; *Kaufman Rozalija*, rođena Has, domaćica, udata, 1870, Felšesentivan; *Kaufman Ljudevit*, knjigovezac, oženjen, 1892, Sombor; *Kaufman Etelka*, rođena Kelert, domaćica, udata, 1888, Sonta; *Kaufman Julija*, učenica, 1927, Sombor; *Kaufman Nikola*, knjigovezac, 1924, Sombor; *Kaufman Jovan*, knjigovezac, 1924, Sombor; *Kaufman Frida*, rođena Spiro, domaćica, udata, 1893, Curug; *Kaufman Josip*, perjar, oženjen, 1899; *Kelemen Josip*, žitar, oženjen, 1882, Sigetvar; *Helemen Olga*, rođena Bernhajm, udata, domaćica, 1892, Bačka Palanka; *Kelemen Pavle*, činovnik, neoženjen, 1918, Beč; *Kelemen Magda*, domaćica, udata, 1915; *Kelčej Margit*, rođena Kraus, udata, 1895, Stanišić; *Kenig Lipot Pavle*, trgovački putnik, neoženjen, 1896, Budimpešta; *Kenigsberg Lazar*, moler, udovac, 1867, Kolomeja; *Kenigsberg Sari*, domaćica, neudata, 1897, Bezdán; *Kenigsberg Aleksander*, neoženjen, 1902, Bezdán; *Kenigsberg Imre*, zubar, neoženjen, 1904, Bezdán; *Kenigsberg Jelena*, domaćica, neudata, 1909, Bezdán; *Kenigsberg Roza*, zubar, neudata, 1911, Bezdán; *Kenigsberg Terezija*, bolničarka, neudata, 1913, Bezdán; *Kerenji Flora*, rođena Vajs, domaćica, udovica, 1897, Bački Monoštor; *Kerenji Erne*, hemijski inženjer, oženjen, 1901, Sombor; *Kerenji Imre*; novinar, vlasnik lista *Uj hírek*, oženjen, 1904, Sombor; *Kerenji Boriška*, rođena Kon, domaćica, udata, 1912, Bačka Topola; *Kerenji Agneza*, 1938, Sombor; *Kerenji Aleksandar*, 1942, Sombor; *Kerenji Andre*, apotekar, oženjen, 1907, Sombor; *Kerenji Mancl*, rođena Hamburg, domaćica, udata, 1920, Sombor; *Kern Margita*, rođena Špicer, domaćica, udovica, 1894, Baja; *Kesler Sidonija*, rođena Goldštajn, domaćica, udovica, 1872, Sombor; *Kesler Karlo*, agent, neoženjen, 1899, Sombor; *Kiš Eugen*, fotograf, oženjen, 1884, Dunapentele; *Kiš Jolanka*, rođena Sirteš, domaćica, udata, 1887, Pakš; *Kiš Stevan*, zubar, neoženjen, 1909, Pakš; *Kiršner Mihajlo*, bravar, oženjen, 1878, Ketfel; *Kiršner Cecilija*, rođena Perles, domaćica, udata, 1880, Santovo; *Klajn Aleksander*, agent, udovac, 1897, Šajosentpeter; *Klajn Ernest*, činovnik, oženjen, 1893, Nemeš Milletić; *Klajn Aron*, veterinar, oženjen, 1881, Čantavir; *Klajn Irina*, rođena Ernst, domaćica, udata; *Klinger Adolf*, trgovački putnik, oženjen, 1882, Mohač; *Klinger Terezija*, rođena Ajsman, domaćica, udata, 1884, Landčuk; *Knaker Samu*, perjar, oženjen; *Knaker Barbara*, rođena Šenberger, domaćica, udata, 1909, Sombor; *Kolb Imre*, učenik, 1932, B. Krstur; *Kolman dr Deže*, profesor, 1884; *Kon Samu*, ekonom, oženjen, 1879, Krnjaja; *Kon Roza*, rođena Strauzer, domaćica, udata, 1878, Žabalj; *Kon Aleksander*, tr-

govac, oženjen; *Kon Klara*, učenica, 1931, Sombor; *Kon Judita*, učenica, 1936, Sombor; *Kon Armin*, cipelar, neoženjen, 1921, Trenčin; *Kon Gizela*, rođena Hernhuter, domaćica, udovica, 1868, Kupusina; *Kon Artur*, inženjer, oženjen; *Kod Janka*, rođena Adler, domaćica, udata, 1901, Bačko Petrovo Selo; *Kon Dita*, neudata; *Kon Karlo*, agent, oženjen, 1876, Stare Šove; *Kon Olga*, rođena Štern, domaćica, udata, 1885, Bačka Topola; *Kon David*, trgovac, oženjen, 1893, Krnjaja; *Kon Ida*, rođena Brumer, domaćica, udata, 1893, Saja; *Kon Ladislav*, trgovac, neoženjen, 1921, Sombor; *Koralek dr Hinko*, oženjen, lekar, 1869, Trnava; *Koralek Jolanka*, rođena Halbror, domaćica, udata, 1869, Šolt; *Korn Jakob*, kamenorezac, oženjen, 1869, Bačko Petrovo Selo; *Korn Janka*, rođena Kutina, domaćica, udata, 1868, Subotica; *Kraus Herman*, graver, oženjen, 1906, Jerusalem; *Kraus Jozefina*, rođena Braun, udata, domaćica, 1909, Guta; *Kraus Julije*, 1941, Sombor; *Kraus Lecna*, 1943, Sombor; *Kraus Aleksander*, nadničar, neoženjen, 1926, Nađkalo; *Kraus Aleksander*, privatnik, oženjen, 1864, Stanišić; *Kraus Helena*, rođena Rozenberg, domaćica, udata, 1973, Stanišić.

Lajhter Fillp, trgovac, oženjen, 1896, Senta; *Lajhter Šarlota*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1896, Senta; *Lajhter Piroška*, domaćica, 1929, Senta; *Landau Geza*, učitelj igranja, oženjen, 1881, Subotica; *Landau Adolffina*, rođena Laufer, domaćica, udata, 1888, Čadka; *Landauer Irina*, rođena Telč, domaćica, udovica, 1912, Sombor; *Laslo Gina*, rođena Sefer, domaćica, udata, 1875, Stanišić; *Laufer Mark*, agent, oženjen, 1897, Sombor; *Lazar Vladislav*, činovnik, 1894, Senta; *Lazar Šarlota*, rođena Klajn, domaćica, udata, 1892, Mađarkanjiža; *Lebl Hermina*, rođena Spicer, domaćica, udovica, 1868, Cerna; *Lebović Pavle*, činovnik, oženjen, 1903, Apatin; *Lederer Gizela*, domaćica, neudata, 1888, Bački Monoštor; *Lederer Deže*, trgovac, ekonom, oženjen, 1885, Bački Monoštor; *Lederer Jolan*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1889, Stanišić; *Lederer Julije*, električar, oženjen, 1904, Sombor; *Lederer Janka*, rođena Kronštajn, domaćica, udovica, 1875, Mol; *Lederer dr Imre*, zubni lekar, oženjen, 1895, Sombor; *Lederer Margita*, rođena Šafer, domaćica, udata, 1899, Pačir; *Lederer Karlo*, trgovački putnik, neoženjen, Sombor; *Lederer Željko*, agent, oženjen, 1884, Bački Monoštor; *Lederer Olga*, rođena Rečei, domaćica, udata, 1889, Budimpešta; *Lederer Đorđe*, veterinar, neoženjen; *Levi Ela*, rođena Erlih, domaćica, udovica, 1890, Bački Brestovac; *Levi Sidonija*, činovnica, udovica, 1887, Ivanhaza; *Lifšić Armin*, trgovac, rastavljen; *Lifšić Eugen*, trgovac, oženjen; *Lipković Andrija*, trgovac, oženjen; *Lipković Manci*, rođena Vajnberger, domaćica, udata; *Lošić Roza*, rođena Lošić, domaćica, udovica, 1865, Bezdán; *Lošić Aladar*, trgovački agent, oženjen, 1874, Bezdán; *Lošić Margita*, rođena Bloh, domaćica, udata, 1890, Hajoš; *Lebl Hermina*, rođena Spicer, domaćica, udovica, 1868, Cerna; *Lukač Jelisaveta*, rođena Sajdner, domaćica, udata, 1907, Subotica; *Lukač Đorđe*, neoženjen, 1939, Sombor; *Luks Beti*, rođena Buhvald, domaćica, udovica, 1872, Bezdán; *Luks Andrija*, trgovac; *Lustig Josip*, trgovac, oženjen, 1892, Demežd; *Lustig Jelena*, rođena Acel, domaćica, udata, 1897, Mohač; *Lustig Lajoš*, trgovac, neoženjen; *Lustig Ema*, domaćica, neudata, 1900, Stara Moravica.

Mader Roza, domaćica, rastavljena, 1870, Segedin; *Mader Malvina*, rođena Slojmović, domaćica, udovica, 1895, Bošnjaci; *Mader Vera*, učenica; *Mader Erika*, učenica; *Mader Mira*, učenica; *Majorović Leo*, nadničar, neoženjen, 1924, Olovo; *Mandl Dezider*, trgovac, oženjen, 1879, Mićkolc; *Mandl Olga*, domaćica, udata; *Mandl Pavle*, trgovac, oženjen, Sombor; *Mansberg Ladislav*, monter, neoženjen, 1926, Budimpešta; *Mansberg*, učenik, 1928, Budimpešta; *Mer Sigmund*, oženjen; *Merkado Leona*, rođena Sekelj, domaćica, udovica, 1894, Sombor; *Merkín Paula*, domaćica, razvedena, 1890, Santovo; *Mesinger Regina*, rođena Najman, manikirka, udovica, 1892, Felšeseli; *Mesinger Đorđe*, činovnik, neoženjen, Sombor; *Mesner Markus*, kožar, oženjen, 1893, Stari Sivac; *Mesner Ljubica*, rođena Šerman, domaćica, udata, 1896, Segedin; *Mesner Magdolna*, učenica, 1927, Stari Sivac; *Mesner Ferdinand*, trgovac, udovac, 1868, Bački Brestovac; *Mezei Serena*, rođena Heler, domaćica, udovica, 1872, Stara Moravica; *Mezei Leonard*, radnik, neoženjen, 1903, Sombor; *Mezei dr Nikola*, advokat, neoženjen, 1916, Sombor; *Miler Adela*, rođena Lošić, domaćica, udovica, 1872, Bezdán; *Miler Hermina*, rođena Adler, domaćica, udovica, 1863, Vranjevo; *Moč Jolanka*, domaćica, neudata, 1916, Ba-

nja Luka; *Mosković Herman*, trgovac, oženjen, 1859, Nadkeveč; *Mosković Fani*, rođena Graf, domaćica, udata, 1873, Njitra; *Mozeš Jelisaveta*, učenica, 1927, Budimpešta.

Nad dr Bela, advokat, oženjen, 1896, Bezdan; *Nad Irina*, rođena Fridman, udata, 1911, Indija; *Nad Agata*, učenica, 1937, Sombor; *Nad dr Eugen*, zubni lekar, oženjen, 1866, Kaša (dr Nad Eugen je davno prešao u katoličku veru, ali mu prilikom progona Jevreja to nije uzeto u obzir, nego je interniran i ubijen, što je bio slučaj i sa ostalim Jevrejima koji su promenom vere želeli obezbediti mir i život); *Nad Flora*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1870, Stanišić; *Najzer Roza*, domaćica, neudata, 1865, Kačmar; *Nemeš*, rođena Goldšmit, domaćica, udovica, 1858, Sombor; *Nojman Andrija*, torbar, oženjen, 1895, Novi Sad; *Nojman Sara*, rođena Luks, domaćica, udata, Bezdan; *Nojman Josip*, berberin, neoženjen, 1925, Sombor.

Oblat Aranka, rođena Kon, domaćica, udovica, 1865, Kula; *Oblat dr Hinko*, advokat, oženjen, 1893, Sombor; *Oblat Marinka*, učenica; *Ofner Piroška*, rođena Lozie, domaćica, udovica, 1887, Bezdan; *Ofner Ignjac*, trgovac, oženjen, 1853, Mali Ker (danas Zmajevo ili njegova okolina, možda Bačko Dobro Polje, što je verovatnije s obzirom na to da je postojao i Stari Ker — prim. M. B.); *Ofner Ignjaca* supruga, domaćica, udata, 1860, Oroshaz; *Ofner Emil*, činovnik, oženjen, 1883, Bačko Gradište; *Olah Roza*, rođena Šefer, domaćica, udovica, 1871, Stanišić.

Paškus Ervin, učenik, 1926, Sombor; *Paunc Armin*, trgovački putnik, oženjen, 1891, Felšereg; *Paunc Cecilija*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1892, Cantavir; *Paunc Agota*, domaćica, neudata, 1924, Sombor; *Perles Žigmond*, trgovac, oženjen, 1871, Santovo; *Perles Marija*, rođena Telč, domaćica, udata, 1887, Kiškereš; *Perles Grga*; *Pereldik Hinko*, oženjen, 1882, Njujork; *Pereldik Jelena*, rođena Adler, domaćica, udata, 1872, Simperti; *Perlštajn Bela*, perjar, oženjen, 1908, Budimpešta; *Perlštajn Jelisaveta*, rođena Šenbrun, domaćica, udata, 1909; *Perlštajn Aleksander*, 1928, Sombor; *Perlštajn Etelka*, učenica, 1929, Sonta; *Perlštajn Irena*, učenica, 1933, Sombor; *Pilip* (pre će biti Filip s obzirom na nemački tekst — prim. M. B.) *Lipot*, činovnik, oženjen, 1885, Djer; *Pilip Jelisaveta*, rođena Oblat, domaćica, udata, 1891, Sombor; *Pilip dr Ivan*, advokat, neoženjen, 1912, Budimpešta; *Pilišer Jakab*, ekonom, oženjen, 1875, Stari Bečej; *Pilišer Laura*, rođena Gutman, domaćica, udata, 1878, Kucura; *Pinto Albert*, činovnik, oženjen, 1901, Sarajevo; *Polaček Josip*, trgovac, oženjen, 1881, Torda; *Polaček Gizela*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1886; *Polaček Amalija*, činovnica, udata, 1915, Subotica; *Polaček Žigmond*, trgovac, oženjen, 1888, Žabalj; *Polak Lazar*, kelner, oženjen, 1890, Kevagoerš; *Polak Josip*, mehaničar, neoženjen, 1852, Sombor; *Policer Mano*, trgovac, oženjen, 1879, Čonoplja; *Policer Jozefina*, rođena Flašman, domaćica, rastavljena, 1894, Sotin; *Popera Vilma*, supruga, domaćica, 1885, Sonta; *Poper dr Nandor*, lekar, 1887; *Poper Šandor*, učenik, 1928, Sonta; *Poper Karolina*, domaćica, neudata, 1874, Dunabekenj; *Presburger Berta*, rođena Majšner, domaćica, udovica, 1872, Baja; *Presburger Eugen*, perjar, oženjen; *Presburger Jelisaveta*, rođena Singer, domaćica, 1913; *Presburger Marija*, učenica, 1931; *Presburger Katalin*, učenica, 1933; *Presburger Ernest*, 1942; *Presburger Julije*, učenik.

Rac Emil, trgovac, oženjen, 1880, Nadjvarad; *Rac Vilma*, rođena Berger, domaćica, udata, 1884, Osijek; *Rac Leo*, trgovac, rastavljen, 1909, Osijek; *Rac Eli*, domaćica, rastavljena, 1912, Osijek; *Rajh Salamon*, udovac, 1849, Lalić; *Rajh Sima*, trgovački agent, oženjen, 1878, Lalić; *Rajh*, rođena Breder, domaćica, udata, 1885, Bačka Palanka; *Rajh dr Hugo*, advokat, oženjen, 1906, Parage; *Rajh Barbara*, domaćica, neudata, 1920, Sombor; *Rajn Hermina*, rođena Levi, domaćica, udovica, 1881, Cantavir; *Rajn Artur*, industrijalac, oženjen; *Rajn Marta*, domaćica, neudata, 1910; *Rajn Isa*, trgovački putnik, oženjen, 1884, Mali Idoš; *Rajn Ružica*, rođena Cajzl, domaćica, udata, 1898, Sombor; *Rajn Suzana*, domaćica, neudata, 1923, Sombor; *Ravjenski Gavra*, radnik, oženjen; *Ravjenski Cecilija*, domaćica, udata, 1919, Osijek; *Rip Dezider*, trgovac, oženjen, 1891, Bezdan; *Rip Matilda*, rođena Breder, domaćica, udata, 1905, Stanišić; *Rip dr Ružica*, lekar, 1916, Sombor (ubijena u proleće 1942. u Crnoj Gori gde su je kao partizanskog lekara uhvatili četnici, streljana u Kolašinu — prim. M. B.); *Robiček Jakob*, trgovac, oženjen; *Robiček Sidonija*, rođena

Brajer, domaćica, udovica; *Roder Dezider*, trgovac, oženjen, 1883, Parabuće; *Roder Marija*, rođena Sauer, domaćica, udata, 1889, Rabahidveg; *Ronal Sidonija*, trgovac, udovica, 1866, Kečkemet; *Rot Josip* radnik, oženjen, 1891, Sombor; *Rot Jovan*, muzičar, oženjen, 1914, Beč; *Rotmiler Vilim*, trgovac, oženjen; *Rotmiler Klara*, rođena Kiršhaber, domaćica, udata, 1910, Baja; *Rozenberg Rudolf*, ekonom, oženjen, 1884, Stanišić; *Rozenberg Etuš*, rođena Rozenberg, domaćica, udata, 1891, Budimpešta; *Rozenberg Eva*, student, 1921, Sombor; *Rozenberg Isidor*, ekonom, oženjen, 1879, Stanišić; *Rozenberg Paula*, rođena Linder, domaćica, udata, 1880, Budimpešta; *Rozenberg Aleksander*, industrijalac, oženjen, 1912, Stanišić; *Rozenberg Jelena*, rođena Haberfeld, domaćica, udata, 1916, Sombor; *Rozentfeld Eugen*, trgovac, oženjen, 1899, Ada; *Rozentfeld Judita*, učenica, 1927, Zilah; *Rozman Josip*, oženjen; *Rus Dezider*, perjar, udovac; *Rus Herbert*, učenik, 1926, Sombor.

Sajdner Adolf, trgovac, udovac, 1876, Sombor; *Salaj Katalin*, rođena Vaks, domaćica, udovica, 1899, Jasapati; *Salamon Edit*, 1941; *Salamon Zoltan*, zubar, oženjen, 1912, Maramarošiget; *Santo Ivan*, student prava, 1920, Subotica; *Santo Isidor*, profesor, oženjen, 1888, Ipoljšag; *Santo Vilma*, rođena Herendi, domaćica, udata, 1889, Solnok; *Santo Vladislav*, student medicine, 1921, Sombor; *Seke Josip*, veterinar, udovac, 1873, Kapuvar; *Sekelj Jelisaveta*, domaćica, neudata, 1901, Sombor; *Sekelj Judita*, učenica, 1936, Novi Sad; *Sekelj Robert*, učenik 1932, Sombor; *Sekelj Simon*, penzioner, udovac, 1872, Palanka; *Selenfrojnd Amalija*, rođena Sekelj, domaćica, udata, 1892, Kečkeš; *Selenfrojnd Josip*, učenik, 1927, Budimpešta; *Selenfrojnd Viktor*, inženjer, oženjen, 1891, Papa; *Seleš Aleksander*, trgovac, neoženjen, 1878, Bački Breg; *Seleš Eugen*, agent, oženjen, 1885, Bački Breg; *Seleš Etelka*, rođena Kunec, domaćica, udata, 1884, Subotica; *Seleš Ljudevit*, agent, oženjen, 1888, Bački Breg; *Siklai Alfred*, 1938, Beograd; *Siklai Janka*, rođena Vajs, domaćica, udovica, 1881, Sonta; *Siklai Judita*, 1943, Sombor; *Siklai Đorđe*, trgovac, oženjen; *Siklai Katalina*, udata, 1909, Budimpešta; *Siklai Ruža*, domaćica, neudata, 1908, Sombor; *Silard Piroška*, domaćica, udovica, 1893, Bački Brestovac; *Singer Ana*, rođena Presburger, udata, 1905, Pačir; *Singer Adolf*, učenik, 1933, Sombor; *Singer Arpad*, trgovac, oženjen; *Singer Geza*, činovnik, oženjen, 1896, Draž; *Singer Marija*, rođena Lederer, udata, 1903, Sombor; *Singer Sari*, rođena Grosfeld, udovica, domaćica, 1864, Mihaljfalva; *Singer Salamon*, trgovac, oženjen, 1879, Sombor; *Singer Stevan*, trgovac, neoženjen, 1900, Sombor; *Singer Frida*, rođena Leb, domaćica, udata, 1881, Selešdjerek; *Spaser Ilze*, neudata, 1921, Trst; *Spaser Jakab*, crkvenjak, oženjen, 1887; *Spaser Margita*, rođena Grinvald, udata 1888, Štinfen.

Safer Đorđe, stolar, neoženjen; 1922, Sombor; *Safer Isa*, činovnik, oženjen, 1890, Kimpolung; *Safer Jelisaveta*, rođena Hunar, domaćica, udata, 1900, Filipšalaš; *Safer Mark*, državni činovnik, udovac, 1865, Čantavir; *Safer Eugen*, trgovac, udovac, 1871, Kula; *Safer Jozefina*, domaćica, rastavljena, 1870, Kula; *Safer Josip*, udovac, 1875, Bajmok; *Safer Julijana*, rođena Lebl, domaćica, udovica, 1865, Veprovac (danas Kruščić); *Safer Ferenc*, filatelist, neoženjen, 1905, Kasonimper; *Safer Klara*, modistkinja; *Safer Matija*, trgovac, oženjen, 1875, Bajmok; *Safer Serena*, rođena Hajlpern, domaćica, udata, 1883, Tereksentmikloš; *Šenberger Aleksandar*, učenik, 1927; *Šenberger Agota*, 1941, Sombor; *Šenberger Andrija*, 1942, Subotica; *Šenberger Hedviga*, 1943, Subotica; *Šenberger Dezider*, profesor, oženjen, 1913, Sombor; *Šenberger Josip*, učenik, Sombor; *Šenberger Klara*, 1940, Sombor; *Šenberger Katalin*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1921, Subotica; *Šenberger Mikša*, učitelj, oženjen, 1885, Vagveče; *Šenberger Mirko*, kamenorezac, oženjen, 1913, Sombor; *Šenberger Regina*, rođena Zenberger, domaćica, udata, 1885, Eršekujvar; *Šenberger Vera*, rođena Lahter, domaćica, udata, 1923, Sombor; *Šenberger Vladislav*, krojač; *Šenbrun Aleksander*, trgovac, oženjen, 1890; *Šenbrun Aranka*, rođena Zenbrun, udata, 1911, Sombor; *Šenbrun Bene*, trgovac, oženjen, 1906, Sombor; *Šenbrun Franja*, trgovac, udovac, 1884, Šarvar; *Šenbrun Đula*, učenik, 1936, Sombor; *Šenbrun Eduard*, trgovac, oženjen, Sombor; *Šenbrun Julijana*, rođena Braun, domaćica, udata, 1895, Nađ Baračka; *Šenbrun Josip*, nadničar, oženjen, 1899, Jašapati; *Šenbrun Jelena*, rođena Šebek, domaćica, udata, 1911, Baja; *Šenbrun Julijana*, rođena Goldberger, udata, 1908, Čonoplja; *Šenbrun Jelena*, učenica, 1938, Sombor; *Šenbrun Đorđe*, učenik, 1931, Sombor; *Šenbrun Klara*, dete, 1941, Sombor; *Šenbrun Margita*, dete, 1939, Subotica; *Šenbrun Mikša*,

dete, 1939, Sombor; *Šenbrun Margita*, učenica, 1937, Sombor; *Šenbrun Mirko*, učenik, 1918, Sombor; *Šenbrun Nikola*, učenik; *Šenbrun Olga*, učenica, Sombor; *Šenbrun Olga*, učenica, 1930; *Šenbrun Elvira*, rođena Zenbrun, udata, 1922, Sombor; *Šenbrun Nikola*, 1941, Sombor; *Šenbrun Piroška*, 1943; *Šenbrun Petar*, 1942, Sombor; *Šenbrun Ruža*, rođena Vagner, domaćica, udata, 1914, Zagreb; *Šenbrun Stevan*, učenik, 1936, Sombor; *Šenbrun Sigmund*, trgovac, razveden, 1908, Sombor; *Šenbrun Vladislav*, trgovac, oženjen, 1913, Sombor; *Šenbrun Tibor*, student medicine, 1920; *Šenbrun Vilim*, elektrotelničar, oženjen 1916, Sombor; *Šenbrun Vera*, učenica, 1930, Sombor; *Šer dr Armin*, advokat, oženjen, 1873, Baja; *Šer Franciska*, rođena Polak, domaćica, udata, 1875, Subotica; *Šer Irina*, domaćica, udata, 1881, Šelmecbanja; *Šer Nikola*, trgovac, oženjen, 1877, Baja; *Šircbah Eugeniya*, rođena Švab, domaćica, udovica, 1872, Kula; *Šlezinger Jelena*, rođena Berki, domaćica, udata, 1914, S. Vadkert; *Šlezinger Margita*, rođena Šlezinger, domaćica, udata, 1912, Bačaljmaš; *Šlezinger Mihajlo*, mesar, oženjen; *Šlezinger Peter*, 1940, Sombor; *Šlezinger Salamon*, trgovac, oženjen; *Šosberger dr Sigmund*, neoženjen; *Spicer Aleksander*, trgovac, oženjen, 1872, Segedin; *Spicer Flora*, rođena Štajner, domaćica, udata, 1876, Hodmezzevašarhely; *Spicer Cecilija*, rođena Lederer, domaćica, udovica, 1853, Batina; *Spicer Herman*, trgovac, oženjen, 1883, Ada; *Spicer Hermina*, rođena Kibel, domaćica, udovica, 1865, Kermend; *Spicer Đorđe*, trgovac, oženjen; *Spicer Gertruda*, rođena Glik, domaćica, udata, 1917, Bratislava; *Spicer Isidor*, agent, oženjen, 1866, Apatin; *Spicer Julijana*, rođena Šafer, domaćica, udata, 1876, Sombor; *Spicer Marta*, učenica, 1930, Subotica; *Spicer Roda*, rođena Presburger, domaćica, udata, 1906, Bačka Topola; *Spicer Regina*, rođena Ernst, domaćica, udata, 1889, Nemeš Miletić; *Spicer dr Stevan*, lekar, neoženjen, 1871, Segedin; *Spicer Vilim*, oženjen, 1870, Cerna; *Spicera Vladislava* supruga; *Šrajer Jovan*, tapacirer, oženjen, Bačka Topola; *Šrajer dr Vladislav*, advokat, neoženjen, 1913, Kula; *Štajn Aleksander*, knjigovođa, oženjen, 1896, Parabuće; *Štajn Irma*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1894, Nadfalu; *Štajn Josip*, učenik, 1939, Sombor; *Štajn Jozefina*, domaćica, udata, 1869, Kačmar; *Štajn dr Jelisaveta*, rođena Spicer, domaćica, udovica, 1889, Baja; *Štajn Ljudevit*, torbar, oženjen; *Štajn Margita*, učenica, 1929, Bezdán; *Štajn Klara*, učenica, 1932, Sombor; *Štajn Margita*, rođena Berger, domaćica, udata, 1909, Vemend; *Štajn Mihajlo*, oženjen, 1866, Bački Brestovac; *Štajn Nandor*, trgovac, oženjen; *Štajn Oto*, učenik, 1927, Sombor; *Štajn Ženi*, rođena Singer, domaćica, udata, 1902, Kiluševci; *Štajn Vilim*, moler, rastavljen, 1899, Nemeš Miletić; *Štajn Vera*, domaćica, neudata, 1912, Baja; *Štajnberg*, domaćica, neudata, 1908, Lipčemeze; *Štajnfeld Edmund*, trgovac, oženjen, 1884, Crvenka; *Štajnfeld Elvira*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1890, Cantavir; *Štajner Robert*, student, 1923, Budimpešta; *Štirum Jelana*, rođena Volhajmer, domaćica, udata, 1879, Bačka Topola; *Štirum Mavro*, činovnik, oženjen, 1863, Bačka Topola; *Štraser dr Geza*, lekar, oženjen, 1885, Kula; *Štraser Margita*, rođena Brajer, domaćica, udata, 1897, Subotica; *Štraser Teodor*, student, 1927, Sombor; *Sulcbah Helena*, domaćica, neudata, 1891, Erdut; *Svarc Helena*, domaćica, neudata, 1922, Klačano; *Svarc David*, trgovac, oženjen, 1887, Čonoplja; *Svarc Jelisaveta*, rođena Grinvald, domaćica, udata, 1895, Nadkanjiža; *Svarc Vladislav*, student; *Svarc Klara*, domaćica, neudata, 1915, Bačaljmaš; *Šafer Ernest*; *Šafer Irena*, St. Vrbas.

Tajtel Jakov, oženjen, Ilok; *Tajtelbaum Fani*, rođena Mermelštajn, domaćica, udata, 1903, Kišpaloš; *Tajtelbaum Mikša*, staklar, neoženjen, 1925, Ilok; *Tajtelbaum Piroška*, 1927, Bačko Petrovo Selo; *Taner Jelisaveta*, rođena Lederer, domaćica, udata, 1891, Sombor; *Telč Vladislav*, mehaničar, oženjen, 1904, Sombor; *Telč Franja*, elektromehaničar, oženjen, Sombor; *Telč Ana*, rođena Birnbaum, domaćica, udata; *Telč Eva*, 1940, Sombor; *Telč Aleksander*, 1942, Sombor; *Traub Franja*, privatni profesor, oženjen, 1891, Čonoplja.

Ungar Jakov, železničar, oženjen, 1888, Kereki; *Ungar Regina*, rođena Fridman, domaćica, udata, 1876, Debrekez.

Vajda Etelka, rođena Tušak, domaćica, udovica, 1866, Harta; *Vamoši Jene*, veleposednik, oženjen; *Varo Iso* penzioner, oženjen, 1871, Karcag; *Varo Cecilija*, rođena Kon, domaćica, udata, 1875, Mezetur; *Večei Adela*, rođena Štajner, domaćica, udovica, 1874, Bački Petrovac; *Janoš dr Veg*, lekar, neoženjen, 1902, Sombor; *Veltner Mikša*, trgovac, oženjen, 1905, Osijek; *Vig Andrija*, trgovac, neoženjen, 1918, Vršac; *Vig Vladislav*, trgovac, ne-

oženjen, 1916, Vršac; *Vig Karlo*, fotograf, oženjen, 1898, Subotica; *Vig Jelisaveta*, rođena Siklai, domaćica, udata, 1902, Sonta; *Vig Gavra*, učenik, 1932, Sombor; *Vig Nikola*, učenik, 1928, Sombor; *Vudl Adolf*, privatnik, oženjen, 1871, Temišvar; *Vudl Hermina*, rođena Kon, domaćica, udata, 1870, Jaša Tomić; *Vudl Éla*, rastavljena, 1903; *Vagner Bela*, oženjen, 1888, Kolomea; *Vagner-Vamošer Gabor*, drvar, oženjen, 1880, Prigrevica Sveti Ivan; *Vamošer Regina*, rođena Gutman, domaćica, udata, 1882, Bajmok; *Vamošer Arnold*, trgovac, oženjen, 1883, Kupusina; *Vamošer Ruža*, rođena Vamošer, domaćica, udata, 1898; *Vamošer Edita*, krojačica, 1925, Sombor; *Vamošer*, student; *Vajdinger Fridješ*, trgovac, oženjen, 1884, Sombor; *Vajdinger Jelisaveta*, rođena Valdman, udata, 1888, Erveneš; *Vajdinger Norbert*, neoženjen, 1919, Sombor; *Vajnberger Katalin*, domaćica, neudata, 1886, Bački Monoštor; *Vajs Oskar*, ekonom, oženjen, Sombor; *Vajs Valerija*, rođena Levi, domaćica, udata, 1912, Tovariševo; *Vajs Ivan*, 1938, Sombor; *Vajs Bela*, veletrgovac, neoženjen, Sombor; *Vajs Hugo*, posednik, oženjen, 1886, Sombor; *Vajs Lujza*, rođena Goldberger, domaćica, udata, 1895, Sombor; *Vajs Đorđe*, učenik, 1932, Sombor; *Vajs Bernard*, tapacirer, oženjen, 1876, Nemeš Miletić; *Vajs Irma*, rođena Fridman, domaćica, udata, 1878, Caca; *Vajs Stevan*, bravar, oženjen, 1903, Stari Sivac; *Vajs Olga*, rođena Abraham, domaćica, udata, 1903, Vinkovci; *Vajs Zorica*, učenica, 1935, Zagreb; *Vajs Frida*, učenica, 1929, Stari Sivac; *Vajs Isidor*, trgovac, oženjen, 1889, Vukovar; *Vajs Cecilija*, domaćica, udata, 1888, Sombor; *Vajs Vera*, neudata, 1921, Sombor; *Vajs Herman*, crkvenjak, oženjen; *Vajs Lenke*, rođena Friš, domaćica, udata, 1913, Nadrakoc; *Vajs Fajgi*, učenica, 1933, Sombor; *Vajs Rebeka*, učenica, 1934, Sombor; *Vajs Tobijaš*, učenik, 1936, Sombor; *Vajs Rahela*, 1938, Sombor; *Vajs Josip*, 1940, Sombor; *Vajs Hugo*, ekonom, 1900, Sombor; *Vajs Éla*, rođena Rener, domaćica, udata, 1917, Vac; *Vajs Vera*; *Vajs Jakob*, trgovački agent; *Vajs Jelisaveta*, rođena Šenberger, domaćica, udata, 1910, Sombor; *Vajs Alfred*, 1938, Sombor; *Vajs Đorđe*, 1939, Sombor; *Vajs Adela*, 1941, Sombor; *Vajcenfeld Julija*, rođena David, domaćica, udovica, 1871, Galgoc; *Vajcenfeld Josip*, mesar, 1927, Baja; *Vitenberg Josip*, trgovac, oženjen, 1889, Ridica; *Vitenberg Margita*, rođena Perlštajn, domaćica, udata, 1899, Parabuće; *Vitenberg Mirko*, učenik, 1925, Sombor; *Vitenberg Vera*, učenica, 1926, Subotica; *Volner Vilim*, trgovac, oženjen, 1871, Sombor; *Volner Ruža*, rođena Kenig, domaćica, udata, 1888, Bonjhad; *Volner Oton*, student prava, neoženjen, 1914, Sombor; *Volner Leopold*, drvar, oženjen, 1867, Sombor; *Volhajmer Jelena*, rođena Šlezinger, udovica, 1880, Benedekfalva.

Prema aktu broj 5157 Muzeja socijalističke revolucije u Novom Sadu, od 1.200 somborskih Jevreja poginulo je i pobijeno tokom okupacije i NOR njih 964, dok se posle rata na okupu našlo 236. Uz spisak poginulih, koji se navode u ovoj knjizi, prema pomenutom aktu poginula su od somborskih Jevreja još i ova lica:

Acel Aleksandar, 1930, Sombor; *Aušpic dr Me(a)ri*, lekar, rođen u Somboru 1914; *Aušpic Rozalija*, 1897, Odžaci; *Bek Ana*, 1884, Sombor, *Blajer Josip*, Sombor; *Brajer Regina*; *Brajer Šandor*, trgovac; *Braun*, udova Brauna Janka; *Bridman Olga*; *Daniel Emanuel*, električar, 1908, Beočin; *Daniel Eugen*, trgovac; *Drelj Karlo*, tekstilni radnik; *Erenfeld Henrik*, perjar; *Fleš Đorđe*, automehaničar, 1923, Sombor; *Fleš Stevan*, 1922, Sombor; *Frankl Laura*, domaćica; *Gevirc Erne*, 1886; *Golberger Lujza*, 1893, Pančevo; *Grabinski Iboja*, 1900, Sombor; *Grinbaum Julija*, 1878, Vekanj; *Gros*, udova Grosa Josipa; *Grosman Ida*, udova Grosmana Paula; *Grosman Rene*; *Gusman Julijana*, 1872, Subotica; *Hirš Vladislav*, trgovac; *Hiršfeld Julije*, moler, 1917, Karavukovo; *Kenigsberg Fani*, 1900, Bezdna; *Kesler Ignjat*, 1902, Sombor; *Lebl Katarina*, udova; *Lederer Iren*, 1919, Sombor; *Mor Aleksandar*, štampar, Sombor; *Mer Štefanija*, učenica, 1930, Sombor; *Polak Josip*, učenik, 1922, Sombor; *Rajh Blanka*, 1889; *Rajh Jelena*, 1929, Sombor; *Ronai Jelisaveta*, 1882, Sombor; *Rozental Etelka*, 1889, Sonta; *Rozental Josip*, ekonom, 1869, Sonta; *Siklai Đula*, trgovac, oko 1903; *Šebešćen Jullje*, ekonom; *Šefer Franciska*; *Šefer Hinko*, trgovački putnik; *Šefer Mark*, državni činovnik, 1865, Čantavir; *Šefer Samuilo*, 1894; *Šefer*, supruga Šefera Samuila, 1894; *Šenberger Mirko*, učitelj; *Šenbrun Martin*, trgovac; *Šer Hinko*, 1877, Baja; *Špicer Doda*, 1906, Bačka Topola; *Špicer Đorđe*, trgovački

putnik, 1897, Đer; *Štraser Pavle*, 1926, Sombor; *Tabori dr Julije*, lekar 1894, Pusta Kočuhat; *Tibor Rožika*, 1892, Sombor; *Tibor Rozalija*, 1887, Bezdán; *Vaci Đorđe*, trgovac, 1913, Subotica; *Vagner Regina*, 1890; *Vajdinger Eržebet*, domaćica, 1888, Etveneš; *Vaji Aleksander*, advokatski pripravnik, 1915; *Vaji Tibor*, 1911, Sombor; *Vamoši Eugen*, posjednik, 1895, *Vinter Jene*; *Zulcbah Evgenija*, 1872, Kula.

Prema istom aktu broj 5157, iz Sombora je u Izrael otišlo osamdeset četvoro Jevreja.

Ovo su podaci o borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašističkog terora jevrejske nacionalnosti iz Sombora koji su izgubili živote od aprila 1941. do maja 1945. godine. Na sređivanje podataka utrošeno je veoma mnogo truda. Ako su se neki podaci o pojedincima ili celim porodicama potkrali, takvi propusti se moraju uvažavati s obzirom na uslove kako su i od koga su mogli biti prikupljeni. Na primer o porodici Benedek nema podatka da je stradala, što znači da se je 1946. godine niko nije setio. Međutim, ona je imala pet članova i svi su interinirani i ubijeni u nemačkim koncentracionim logorima. Ni lekar dr Ervin Tibor nije pomenut među žrtvama. Sličnih propusta može biti još, ali to nije razlog da se onima koji su prikupljali podatke i sredili ih za štampanje može bilo šta prigovoriti. Naprotiv, oni su se ne samo odužili uspomeni stradalih svojih sunarodnika nego su zadužili i Sombor. Prema tome, broj Jevreja iz Sombora koji su pali kao žrtve menja se uz manje korekcije. Ubijenih i poginulih je 842. Kako su analize vršene na osnovu objavljene knjižice, to će ovde biti prikazani neki podaci.

Od ubijenih 836, u Somboru ih je rođeno 190, za 102 se ne znaju mesta rođenja, dok ih je u drugim mestima rođeno 544. To ukazuje na stalnu migraciju Jevreja iz raznih krajeva prema Somboru u kojem su postojali povoljniji uslovi za privređivanje i život. Od rođenih na strani, šestoro ih je iz Bačke Palanke, 12 iz Starog Sivca, 8 iz Parabuća, 7 iz Bačkog Monoštora, 17 iz Baje, 8 iz Segedina, 3 iz Bogojeva, 19 iz Stanišića, 5 iz Bajmoka, 4 iz Stare Moravice, 26 iz Subotice, 4 iz Starog Bečeja, 19 iz Bezdana, 2 iz Starog Vrbasa, 11 iz Sente, 4 iz Apatina, 8 iz Budimpešte, 12 iz Bačkog Brestovca, 11 iz Sonte, 5 iz Vinkovaca, 4 iz Nemeš Miletića (danas Svetozar Miletić), 5 iz Čonoplje, 3 iz Kupusine, 5 iz Bačkog Brega, 2 iz Krnjaje, 1 iz Koluta, kao što ih ima iz Kule, Osijeka, Novog Sada, Beča, Bačkog Petrovog Sela i iz mnogih drugih mesta.

Socijalni položaj i zanimanje poginulih bili su veoma različiti. Među njima su 3 molera, 3 trgovačka pomoćnika, 9 perjara, 1 kožar, 101 trgovac (ali nisu svi bili aktivni trgovci, nego su i prestareli za rad prikazani kao trgovci po zanimanju), 96 učenika, 4 sapundžije, 13 ekonom-veleposednika, 2 kelnera, 2 modiskinje, 2 mehaničara, 27 službenika, 16 agenata nakupaca žitarica i stoke, 7 privatnika, 7 zubara, 5 bravara, 5 elektrotehničara, 3 krojačice, 13 trgovačkih putnika, 7 nadničara, 2 krojača, 3 rukavičara, kao što je bilo i industrijalaca, fakultetski obrazovanih stručnjaka i zanatlija raznih vrsta. Samo lekara, advokata, inženjera, veterinar, apotekara i profesora je pobijeno četrdeset jedan; studenata je ubijeno dvanaest, itd. Većina žena bile su domaćice.

Fašisti su najzverskijim metodama uništili najveći broj jevrejskih porodica iz Sombora. Gubici su strašni: iz porodica po prezimenu Abraham ubijeno je 11 članova, Acel 6, Bergl 8, Blum 7, Brajner 11, Bruk 8, Dojč 9, Drelj 9, Fišer 11, Frojdiner 7, Gevirč 9, Gomboš 7, Gros 17, Kaufman 10, Kerenji 8, Kon 15, Lederer 11, Singer 9, Špicer 15, Štajn 15, Šenbrun 30, Šenberger 13, Vajs 31 član porodice. (Prilog 2).

POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Od maja do septembra 1945. godine vraćali su se Jevreji u Sombor odakle su ih u aprilu 1944. internirali fašisti. Većina je ostala u nemačkim koncentracionim logorima u kojima su pobijeni u gasnim komorama, a potom spaljeni. Računa se da se vratilo oko 300 interniraca. Ovo nije sasvim pouzdan podatak zato što nije poznato koliko ih je pre rata bilo u Somboru. Dr Mirko Gutman, advokat, misli da ih je bilo 1.260, a u somborskom srezu, sa ovima iz grada, oko 1.650 duša.

Stradanja su ne samo zblížila Jevreje međusobno nego i sa ostalim Somborcima; saosećanje s patnjama bilo je veliko. Ljudi su nastojali da pomognu sugrađanima koje je proganjao i zverski mučio fašizam. Vlasti su im izlazile u susret da bi rešili stambene probleme i zaposlili se.

Tako se život polako vraćao u jevrejske domove.

U septembru 1945. godine, u kući izvesnog Grina na Apatinskom putu broj 21 okupilo se trideset Jevreja na molitvu i dogovor. Tada su osnovali Jevrejsku opštinu, a za njenog prvog predsednika izabrali dra Mirka Gutmana, advokata, koji je kao jugoslovenski oficir proveo četiri godine u nemačkom zarobljeništvu. Počasni predsednik postao je dr Mikloš Santo, predratni novinar i saradnik somborskog lista *Uj hirek*. Od tada do danas (1970. godine) dr Mirko Gutman je predsednik.¹¹

Prva velika akcija bila je sređivanje podatka o Jevrejima, prikupljanje novčanih priloga i izgradnja spomenika poginulim borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašističkog terora. Veliki spomenik u vidu bloka podignut je na Jevrejskom groblju, odmah na glavnom ulazu s leve strane. Na mermernim pločama uklesana su imena poginulih Jevreja iz grada. Ovde borci narodnooslobodilačkog rata i predstavnici Jevrejske opštine polažu venac svake godine dva puta; minutom ćutanja odaje se pošta žrtvama.

Radi rešavanja socijalnih teškoća svojih vernika, a s obzirom na to da im se broj jako smanjio, Jevrejska opština je ustupila sinagogu skupštini opštine grada, pa je u sinagogi otvorena škola učenika u privredi. U zamenu za sinagogu dobijene su dve prizemne kuće u kojima stanuju siromašniji vernici. Za svoje potrebe,

¹¹ Predsednici Jevrejske crkvene opštine između dva rata bili su veleposednici Andor Vamošer i advokat dr Sigmund Gutman koji je biran više puta.

Jevrejska opština je uzela kuću u Sinagoginoj ulici broj 6 i namenila je za skupove i molitve. Bogoslužjenja se održavaju dva puta godišnje, na Dugi dan i Novu godinu. Kako je verskim propisima predviđeno da bogoslužnju obavezno mora prisustvovati najmanje deset odraslih muškaraca, to nastaju komplikacije da se udovolji ovakvoj obavezi. Jer teško je u 1970, kao i ranijih godina, okupiti na molitvu deset Jevreja. Kao da ih više nema toliko! Zahtevu bi se moglo udovoljiti, kako je izjavio predmolitelj lekar dr Josip Frenkl, ukoliko bi se odazivali i oni Jevreji koji su članovi Saveza komunista Jugoslavije, ali oni nisu zainteresovani za održavanje verskih tradicija. Pa ipak kad su okupljeni na Dugi dan, Jevreji se nađu u atmosferi koja ih podseća na prošla vremena, kad je u Somboru bilo daleko više vernika.

Broj Jevreja naglo se smanjio posle 1948. godine kad je u Palestini proglašena država Izrael. Tada su iz Sombora u Izrael otišli:

činovnica Brajer Ruža, obučar Ernst Josip, domaćica Finkenštajn Etel, domaćica Grosberger Jolan, dete Grosberger Mira, domaćica Hofman Regina, tkač Finci Avram, domaćica Lifšic Lea, trgovac Montiljo Niko, učenik Najslos Ervin, radnica Polak Marcel, elektrotehničar Sajdner Matija, domaćica Sajdner Irina, učenik Sajdner Robert, krojačica Senberger Mira, krojačica Štajn Ruža, obučar Švarc Arpad, domaćica Švarc Helen, činovnik Švarc Aleksandar (svi otišli 1948), činovnik Adler Oskar, činovnica Adler Vilma, dete Adler Olga, činovnik Adler Josip, domaćica Adler Lili, Akerhalt Salamon, domaćica Akerhalt Margit, krojačica Brajer Kato, domaćica Daniel Julija, činovnica Daniel Ruža, učenik Drelih Tomislav, mašinbravar Fleš Martin, domaćica Fleš Julija, učenik Fleš Jovan, učenica Fogel Marija, radnik Fuhs Viktor, činovnik Fišer Vilim, učenik Fišer Mirko, činovnik Gros Arnold, domaćica Gros Magda, dete Gros Josip, sapundžija Haj Vilim, student Haj Aleksandar, trgovački pomoćnik Hofman Bela, domaćica Kon Ela, studen Kraus Dora, činovnik Lipski Zora, dete Lipski Leo, domaćica Majšai Jelisaveta, student Marton Miroslav, učenik Marton Zlatko, činovnik Najman Bela, domaćica Oblat Olga, domaćica Robiček Šari, muzičar Robiček Ljubica, domaćica Seleš Jelisaveta, činovnik Sekelj Đorđe, domaćica Sekelj Vanda, dete Sekelj Nikola, domaćica Silađi Margita, učenik Telč Đorđe, bravar Štajn Aleksandar, kamenorezac Vilhajn Andrija, domaćica Vilhajn Barbara, student Vilhajn Nikola (otišli 1949), trgovac Heberfeld Mirko (otišao 1950), domaćica Barkan Barbara, učenik Barkan Ervin, domaćica Levi Etelka (otišli 1951. godine).

Prema spisku Jevrejske opštine u Somboru, u Izrael se iselilo 68 lica. Mogućno je da je administracija napravila propust utoliko što nije u svakom slučaju zabeležila sve one koji su otišli, jer postoji i spisak apotekara Đurice Antića u kojem, na primer, navodi da je Mirko Haberfeld otišao sa četiri člana porodice, što se ne vidi iz akta Jevrejske opštine. Slično je i kad su u pitanju podaci za Aleksandra Štajna, Vilima Fišera, pa bi broj iseljenih bio veći za možda desetak osoba. Sarađujući na ovom delu, apotekar Bela Kraus konstatuje da je porodica Vilhajn otišla sa pet članova, da u spisku nema Seleš Žuže (ukoliko to nije Jelisaveta), zatim nema izvesnog Erdeša i drugih.

Jevreji koji su ostali u Somboru, kao i drugi građani, održavaju sa iseljenima u Izraelu prisne rođачke i prijateljske veze.

Ostaje ipak nešto što je teško dovesti do kraja. Naime, prema evidenciji je tokom rata ubijeno blizu 850 somborskih Jevreja, dok ih je u Izrael otišlo oko

osamdeset, što je ukupno 930. Međutim, u Somboru je prema službenim podacima iz 1926. godine bilo 240 jevrejskih domaćinstava sa 1.150 duša. Poznato je da se van Sombora i sada nalazi izvestan broj Jevreja, ali je malo verovatno da ih ima oko dve stotine (ako se od 1.150 oduzme 930 trebalo bi da ih još negde ima 220). Da li je moguće da ih je priličan broj ostao neevidentiran, da su pobijeni a da se o njima nije znalo ili ih se nije setilo prilikom sređivanja podataka. I sam autor ovoga dela je nailazio na podatke o nekim svojim poznanicima Jevrejima koji nisu nigde popisani, mada su ubijeni. Odatle se rađa pomisao da je Sombor u 1926. godini mogao imati 1.150 Jevreja, ali sa onima iz Čonoplje, Krnjaje, Svetozara Miletića i drugih mesta, o kojima se u službenim izveštajima ne kaže ništa, mada se daju pregledi za 99 jevrejskih bogoštovnih opština u Jugoslaviji, da u zemlji ima 73.267 Jevreja, od kojih su 16.320 u Bačkoj, pa se poimenično nabrajaju opštine kao Sombor, Stari Sivac (27 porodica sa 70 članova) Bezdan (31 porodica sa 116 članova), Stanišić (12 porodica sa 52 člana). Zbog svega toga, autor ovog dela pretpostavlja da je u gradu bilo 1.150 Jevreja, ali sa onima iz okolnih sela u kojima nije bila veća koncentracija jevrejskog življa, te su i oni, polazeći od opština, iskazani u pregledu somborskih Jevreja.

Odavanje pošte patnjama Jevreja u drugom svetskom ratu koje su vezane za jugoslovenske i mađarske žrtve, među kojima je bilo i Somboraca, jeste otkrivanje lepog spomenika za poginulih 700 mučenika koje su nemački SS-ovci ubili u ciglani kod Crvenke u Bačkoj. Sprovalili su ih iz borskog logora i uz put maltretirali i ubijali. U oktobru 1944. godine, kad je postalo očito da se fašisti neće zadržati u Bačkoj, SS-ovci su noću iznenada otvorili paljbu na Jevreje u ciglani. Tu ih je na mestu ostalo sedam stotina mrtvih pod rafalima. Preostale su poterali prema Somboru, zlostavljajući ih na krajnje svirep način: samo od Sivca do Jagnjeva ubili su 36 lica. Neke teško ranjene pokupili su aktivisti NOP iz Sivca, preneli u svoje selo, negovali i lečili u jednoj od napuštenih kuća u Balkanskoj ulici. (O njihovom zdravstvenom stanju brinuo se sivački lekar dr Aleksandar Miler, koji je zbog toga kasnije odlikovan. Ranjeni su dočekali oslobođenje u selu, a nešto kasnije uputili su se svojim kućama). One koji su još uspevali da ostanu na nogama terali su pred sobom razbesneli SS-ovci; među njima je bilo i nekih pojedinaca iz Bosne koji su takođe mučili Jevreje. Omladinac Vojislav Vukičević je zapamtio reči jednog od SS-ovca kad je viknuo kolegi na srpskohrvatskom: »Udri ih, Mujo, ja ih više ne merem tući«, pošto se i od toga umorio. Kako li je tek bilo onima koji su sve to trpeli?

Spomenik mučenicima iz borskog logora na Jevrejskom groblju u Somboru podigle su zajedničkim naporima boračke i jevrejske organizacije Jugoslavije i Mađarske. Na dan 19. aprila 1964. godine, na svečanost se okupilo preko hiljadu građana, među kojima su bili i oni što su se sa suzama prisećali gorkih trenutaka kad su 1944. godine bili u koloni progonjenih.

Posle intoniranja državnih himni, o borbi jugoslovenskih i mađarskih Jevreja protiv fašizma i o žrtvama koje su za slobodu pale govorili su Mara Naceva, poč-

predsednik Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Eden Gati, generalni sekretar Mađarskog odbora progananih za vreme nacizma, i Endre Šoš, član Zemaljskog predsedništva mađarskih Jevreja. Uz zvuke Lenjinovog posmrtnog marša, dr Lavoslav Kadelburg i dr Mirko Gutman otkrili su veličanstven spomenik na koji su položeni venci i cveće. *Pesmom partizana iz varšavskog geta* u izvođenju jevrejskog hora »Braća Baruh« iz Beograda završena je komemorativna i potresna svečanost. Posle toga je za dve stotine zvanica priređen ručak u hotelu »Sloboda«. I tom prilikom su se u zdravicama slobodi i prijateljstvu čule potresne reči o užasima kojima je u borskom rudniku bilo izloženo 15.000 Jevreja iz Mađarske, Jugoslavije, Grčke i Italije. Zločini fašista nad iznemoglim nisu prestajali mesecima, da bi ubijanje 700 mučenika u crvenskoj ciglani ostavilo na sve preživjele najteže i najmučnije utiske. Kad proslavljaju dan ustanka i oslobođenje svog grada, Somborci donose cveće i vence društveno-političkih organizacija i na ovaj spomenik. Time se čuva uspomena na teška vremena i žrtve koje su podneli Jevreji.

Među brojnim nacionalnostima u Somboru, u 1970. godini nalaze se i Jevreji. Nema ih mnogo: od 1.200 njihovih sunarodnika, koliko ih je bilo do početka rata 1941, ostao ih je veoma mali broj. Od muškaraca to su:

Zoltan Brajer, penzioner, *Aleksandar Brajer*, službenik, *Vladislav Brajer*, šofer, *Aleksandar Vajs*, penzioner, *Eugen Daniel*, advokat *dr Mirko Gutman*, *Tibor Gutman* (rođen u Subotici), direktor »Somborske tekstilne industrije« (ranije »Grosberger«), *Dezider Erenfrajnd*, penzioner, *Bela Kraus*, penzionisani apotekar, *Dezider Kenisberg*, penzionisani tekstilni radnik, *Ladislav Lošić*, penzioner, *Leo Oberman*, penzioner (rodod iz Slavenskog Broda; 1944. prešao s partizanskom jedinicom u Bačku, prekomandovan u XV vojvodansku brigadu »Petefi Sandor« u kojoj je bio politički komesar čete, u činu poručnika), *dr Mihajlo Seke*, penzionisani lekar, *dr Josip Frenkl*, lekar (rodod iz Subotice), *dr Josip Fišer*, veterinar (rodod iz Sarajeva), *Miodrag Fišer*, student, *Đorđe Šefer*, bankarski službenik, *Otokar Škarda*, rukavičar (rodod iz Sarajeva), *Tibor Štajn* trgovac, *Alfred Santo*.

Muško potomstvo imaju dr Mirko Gutman, dr Mihajlo Seke, Leo Oberman, Miodrag Fišer i Otokar Škarda. Kako su im supruge drugih nacionalnosti, jer je čistih jevrejskih brakova malo, to je i potomstvo današnjih Jevreja podložno nacionalnoj asimilaciji. Neki od sinova se deklariraju kao Jugosloveni, kao što neki kažu da ne znaju šta su u nacionalnom pogledu. Asimilacija je u Somboru prisutna preko dve stotine godina. Ona nije mimoilazila Srbe, Bunjevce, Mađare, Nemce, Slovake, Rusine, Poljake, Jevreje, Cigane, Slovence i građane drugih nacionalnosti. Asimilacioni proces u kojem se na izvestan način nalaze Jevreji u 1970. godini jeste posledica mnogobrojnih istorijskih i porodičnih zbivanja.¹²

Pored domaćina porodica, u Somboru su i žene jevrejske nacionalnosti koje žive samohrane, kao što su *Vilma Veltner*, *Ana Božan*, *Olga*, udova dra Mikloša Sante, udova Ernea Kerenjija, *Julija Rajner*, *Jelena Erenfrajnd*, *Jelena Polak*, *Marija Konje*, *Ela Vajs*, *Marija Rajner*, koja je sekretar Jevrejske opštine, i druge. Od Somboraca u drugim jugoslovenskim mestima žive *Nikola Gomboš*, *Andrija*

¹² Prilikom popisa stanovništva 1. aprila 1971. godine, u Somboru je bilo ukupno 48 Jevreja.

Grosberger, Andrija Levi, Geza Hamburg, Nikola Hamburg, Julija Gonda, Stevan Vajs, Komloš, i drugi. Isti je slučaj i sa izvesnim brojem žena; u spisku nisu navedene Jevrejke udate za muževe drugih nacionalnosti, niti one koje su u čisto jevrejskom braku.

Od 1735. godine, kad se spominje »Ilija Jevrej in u Somboru«, do 1970. godine prošlo je gotovo dva i po veka. Za to vreme su Jevreji doživljavali svakakve trenutke. Najpre im Magistrat, na intervenciju određenih društvenih i privrednih faktora, nije dozvoljavao da se u gradu stalno nastanjuju, pa su od Ilije do Jakoba Štajna, koji je došao iz Čonoplje, prošle 54 godine, sve uz ograničavanja da se Jevreji zadrže na jednom mestu. Ipak, migracija nije mogla biti za večita vremena odlagana i podnošena, menjale su se prilike i ljudi, tako da je broj i jevrejskih porodica u Somboru postepeno ali stalno rastao. Uporedo je jačao i njihov društveno-ekonomski uticaj. Stalni rast jevrejske nacionalnosti prekratio je drugi svetski rat i s njim prateći zločini nemačkog fašizma i njegovih sledbenika. Od 1.200 somborskih Jevreja ubijeno ih je preko 800. Potom su usledila nova i drukčija kretanja, da bi se broj Jevreja veoma smanjio.

Danas, posle drugog svetskog rata, biti Jevrej znači biti slobodan i ravnopravan građanin. Sve predrasude su iščezle kao da ih nikad nije ni bilo. Da bi se dotle stiglo bilo je potrebno da prođe više dve stotine godina. I da se izdrže bezbrojne muke, neprilike, poniženja, i da se plače nad sopstvenom sudbinom što je bila tako okrutna.

IZVORI

Dr Simon Gutman, *A szombori zsidok története*, štamparija Save Miladieva, Sombor; Konstantin T. Kostić, *Dva znamenita a zaboravljena groba u Somboru*, 1931, Jugoslovenska štamparija, Sombor; Đorđe Antić, *Iz prošlosti Sombora*, 1966, »Prosveta«, Sombor; Milenko Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu i KPJ u Somboru i okolini 1918—1941. godine*, 1968, »Prosveta«, Sombor; Milenko Beljanski, *Hronika o narodnooslobodilačkom ratu u Somboru i okolini, 1941—1945. godine*, 1969, »Prosveta«, Sombor; *Matična knjiga rođenih Jevrejske crkvene opštine u Somboru za period od 1851. do 1883. godine* (nalazi se u Istorijskom arhivu u Somboru); *Matična knjiga rođenih Jevrejske crkvene opštine u Somboru za period od 1886. do 1908. godine* (u Istorijskom arhivu u Somboru); *Knjižica Spisak somborskih Jevreja — žrtava fašističkog terora*, štampana 1946. ili 1947. »Prosveta«, Sombor; *Razvoj trgovine u Somboru*, članak objavljen u *Spomenici o tridesetogodišnjici somborske trgovačke omladine u Somboru, 1908—1938 godine*, 1938, Jugoslovenska štamparija i štamparija Josipa Bošnjaka, Sombor; *Registar na crkveno-opštinske zapisnike Pravoslavne crkvene opštine u Somboru, 1870—1930 godine* (nalazi se u Srpskoj crkvenoj opštini u Somboru); *Gimnazija u Somboru*, članak u *Školskom listu*, br. 21, 15. decembar 1869, Sombor; *Čivutska škola*, članak u listu *Bunjevac*, br. 37, 8. septembar 1882, Sombor; Olga Isakov, *Jevreji u Somboru*, članak u *Somborskim novinama*, br. 548, 4. decembar 1964, Sombor; Nikola Relić, *Svedočanstvo jednog zločina*, članak u *Somborskim novinama*, br. 516, 24. april 1964, Sombor; Isa Racić, *Spisak predratnih članova udruženih trgovaca i privrednika »Lojd« u Somboru*, sačinjen 1970. godine (nalazi se kod autora knjige); Đorđe Antić, *Spisak Jevreja iz Sombora koji su otišli u Izrael*, sačinjen 1949. godine; *Pevačko veče sa igrankom*, članak u *Slozi*, br. 4, 22. januar 1906. godine; Đorđe Antić, *Fond arhivske građe o somborskim Jevrejima* (nalazi se kod autora u Somboru); Bela Kraus, *Neke beleške o somborskim Jevrejima*, jul 1971. godine (nalaze se kod autora

knjige); *Popis somborskih Jevreja koji su otišli u Izrael*, dokumenat Jevrejske opštine iz 1951. godine (nalazi se u Jevrejskoj opštini u Somboru); *Pozivnica Jevrejske opštine u Somboru na proslavu četiri decenije rada dr Fišer Mihajla*, iz 1926. godine (nalazi se kod autora knjige); Zoltan Brajer, *Ispravka nekih podataka o somborskim Jevrejima*, jul 1971. (nalazi se kod autora knjige); Alojz Ujes, *Pozorišna tradicija grada Sombora 1797—1970. godine*, štamparija »Mercur«, 1970, Apatin; Ilija Džinić, *Postanak, osnutak i razvitak narodnih osnovnih škola u Conoplji*, 1961, delo u rukopisu (nalazi se u Istorijskom arhivu); Zoltan Brajer, *Izveštaj jevrejske radničke čete 105/10*, u rukopisu (nalazi se kod autora); Jolanka Fleš, *Spisak mesta i logora kroz koje sam prošla 1944. i 1945. godine* (spisak je rađen 7. XI 1971. godine, a nalazi se kod autora knjige); *Jevrejski almanah za godinu 5688*, III godište, izdavač Savez rabina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1927, štamparija Artistički zavod J. E. Kirhner, Vršac; *Spisak somborskih Jevreja*, sačinjen 1. aprila 1971. godine prilikom popisa stanovništva u Jugoslaviji (nalazi se u sinagogi u Somboru, Ulica Rade Drakulića br. 6).

Akt broj 304/1787 Arhiva u Somboru o tome da Jevreji ne uživaju građansko pravo; akt broj 304/1787, Udruženje trgovaca u Somboru traži da se zabrani useljenje Jevreja; akt broj 612/1787, naredba cara Josifa II o menjanju Jevrejskih imena i prezimena u nemačkom nacionalnom duhu; akt broj 135/1789, o načinu ishrane zatvorenika jevrejske nacionalnosti; akt broj 924/1789, neki aspekti pravnog položaja Jevreja u Austriji; akt broj 364/1792, protest Udruženja trgovaca u Somboru protiv useljavanja Jevreja; akt broj 411/1798, Udruženje trgovaca u Somboru traži da se obustavi izdavanje dozvola za useljavanje Jevreja; akt broj 67/1798, ubiranje poreza od Jevreja; akt broj 421/1799, instrukcija o ubiranju takse tolerancije od Jevreja; akt broj 427/1799, davanje jevrejske dece u katoličke porodice; akt broj 445/1799, odgovor Udruženja trgovaca u Somboru na zahtev da Lazar Štajn otvori bakalnicu; akt broj 471/1799, molba Lazara Štajna da sinu otvori radnju; akt broj 1133/1808, ugovor o zakupu tri lokala data Isaku Esterajheru; akt broj 437/1809, Filip Hajduška traži uverenje o vladanju; akt broj 250/1810, intervencija protiv Abrahama Hajduške; akt broj 350/1810, Somborski jevreji duguju 63 forinte poreza; akt broj 96/1811, molba Jakoba Štajna da otvori radnju; isto mole Laurencije Herceg, 101/1811, Salamon Vajs u vezi sa gostionicom, 862/1811, i drugi; akt broj 862/1811, predstavka više Jevreja u vezi sa načinom izdavanja gostionica u zakup; akt broj 778/1812, molba Salomona Vajsa da mu se dozvoli i toćenje pića u dućanu; akt broj 149/1813, žalba Marka Šena zbog nenaplaćivanja duga čak ni putem intervencije jevrejskih autoriteta u Somboru; akt broj 438/1816, izveštaj Avrama Mrazovića o kažnjavanju neposlušnih trgovaca; akt broj 842/1817, popis Jevreja u Somboru, sastavio Matija Jozić, senator Magistrata; akt broj 32/1818, popis jevrejskih porodica u Somboru; akt broj 75/1818, Abraham Šen moli da mu se dozvoli da otvori radnju, a grnčar Karlo Haberfeld radionicu, 404/1818; akt broj 515/1818, molba Jevrejske crkvene opštine da se sinagoga u Somboru oslobodi plaćanja poreza; akt broj 523/1818, uputstvo u vezi sa poslovanjem jevrejskih gostionica; akt broj 1664/1818, popis Jevreja koji plaćaju taksu tolerancije u Somboru; akt broj 29/1829, pregled siromašnijih i bogatijih jevrejskih porodica u Somboru, zahtev da se smanji porez; akt broj 359/1829, Jevreji mole da im se stavi na uvid pravilnik Udruženja trgovaca.

Podaci za ovu knjigu crpljeni su i iz drugih arhivskih dokumenata koji su po značaju bili »sitniji«, ili su omogućavali da se na osnovu njih dođe do zaključaka o društvenom, privrednom, političkom, kulturnom i verskom položaju Jevreja u Somboru. Takvi podaci crpljeni su iz ovih dokumenata: 164/1776, 211/1786, 411/1798, 18/1810, 406/1810, 1460/1814, 432/817, 438/1820, 350/1821, 298/1826, 301/1829, 275/1831, 1193/1834, 928/1838, 377/1839, 693/1841, 1157/1845, 570/1845, 741/1846, 459/1847, 1375/1847, 1468/1850, 2594/1850, 745/1852, 218/1853, 1559/1860, 2987/1864, 1256/1871, 1514/1871, 2120/1871, 2994/1871, 721/1872, 69/1882, 658/1882, 78/1885, 749/1887, 11023/1888.

Sva navedena dokumenta, detaljnije ili samo brojevima naznačeni, nalaze se u Istorijskom arhivu u Somboru.

Autor ove knjige je stenografski pribeležio sećanja i uspomene Somboraca, čime je delo postalo kompletnije i to su: dr Mirko Gutman, Bela Kraus, Zoltan Brajer, Ladislav Lošić, Aleksandar Vajs, Dezider Kenisberg, Đurica Antić, dr Kosta Gergurov, Sanko Maširević, Žiga Fleš, Jolanka Fleš, Ana Kraus, Vilma Veltner, Žuža Đorđević, Jelisaveta Lazarević-Lebl, Aleksandar Brajer, Tibor Štajn, Linka Gonda, Leo Oberman, Olga Sentđerdi-Braun, i drugi (stenografske beleške kao dokument nalaze se kod autora knjige).

PRILOZI

Prilog 1. Od mobilisanih somborskih Jevreja u radničke čete, svoje uspomene o tragediji stotina pobijenih i umrlih govore:

Zoltan BRAJER, penzioner: »Prvog jula 1942. godine, okupatorske vlasti su naredile mobilizaciju Jevreja iz Bačke i Segedina. Okupili su nas u Bačkoj Topoli i svrstali u 7 četa. U svakoj četi bilo je najmanje 200 ljudi. Brojevi su bili 105/8 i redom do 105/14. Oterali su nas u Erdelj i u okupirani deo Slovačke. Radili smo najgrublje poslove, uz stalnu vojnu pratnju i stražu [...] Ja sam pripadao 105/10 četi u kojoj nas je bilo 214; koliko znam ostalo nas je u životu četvoro. Ostale su na Istočnom frontu pobili fašisti, kao što se masovno umiralo u sovjetskim logorima usled epidemije tifusa. Ali da se vratimo na tok događaja! Naša četa je oterana u Erdelj, u Mištotfalu. Terali su nas da gradimo aerodrom u jednom kamenjaru. Tamo su počele psovke, šamari, kundačenje i batine. Odatle pređemo u Košice, u Slovačkoj. Prvog septembra 1942. godine upućuju nas na ruski front. Dvadeset dana u vagonima i deset dana pešačenja trajalo je putovanje. Iz Ostrogorska pravac za selo Koški, na ničiju zemlju, da bismo kopali rovove, postavljali bodljikave žice, izrađivali mitraljeska gnezda. Poručnik Nikler, starešina čete, pobeo kao bolestan. Zamenjivao ga je brutalni narednik Kakonjl, jer je pobeo i potporučnik Janoš Vašehdi. Ruska zima nas je oborila 17. oktobra, da bi 6. novembra postala još žešća. Dobili smo novog komandira, poručnika Janoša Hortobađija. Ovaj je dotukao Jevreje! Pred našim strojem održao je vojnicima govor da želi božićne praznike provesti u krugu svoje porodice. A ako isto žele i vojnici, onda neka znaju da toga neće biti dok su živi Jevreji. Posle toga je nastalo sadističko izživljavanje stražara. Mučili su i tukli, prebijali i ubijali gde su koga stigli. Iz Ribalcina smo prebačeni u Kamenku. Zima, četrdeset stepeni ispod nule. U stroju se umesto 214 nalazilo nas stotinu. Stražari, odnosno naišli mađarski žandari, su nas poskidali do gole kože. Opljačkali su sve što smo još imali, sačuvali ili prikrivali. Oduzeli su burme, prstenje, časovnike, noževe, toplo rublje. Krajem decembra, među mrtvima se nalazilo 90 drugova. Mnogi su se vukli, teško su hodali. Brojno stanje čete smanjilo se na 99 ljudi. To su oni koji su se još mogli kretati. Četrnaestog januara 1943. godine naređeno je povlačenje. Ja sam odranije pokušavao preko neke Ruskinje da se spasem, ali je ona bila vrlo nepoverljiva. Primetio sam da u njenu kuću vraća starac, sav zapušten, kao da je prosjak. Naposletku mi Ruskinja reče da uveče dođem njenoj kući. Kad tamo, onaj starac! Kako me je taj uzeo da ispitiva i saslušava, i to na »hoħdojč« jeziku. Ko sam, šta sam, odakle sam, koje jezike govorim, kako sam dospao na front. Kazao je Ruskinji da me smesti u trap. Tri dana nakon toga pristigle su prethodnice Crvene armije. Izišao sam iz baze, dobio od sovjetske jedinice propusnicu, ali zamalo. Jer oni što su kao talas dolazili posle proboja Staljingradskog fronta nisu imali pojma o meni i mojim susretima sa sovjetskim ljudima, kazali su mi »bumaška« ne treba. Našao sam se u koloni zarobljenih nemačkih, mađarskih i rumunskih vojnika. Sa njima sam dospao u sovjetski zarobljenički logor u Hrenovoju. Zima, glad, teror koje sam pretrpeo, tifus, sve je napravilo pustoš u logoru. Imao je nekih 40.000 zarobljenika. Tamo sam sreo i jugoslovenske komuniste, partizane, koje su mađarske vlasti takođe, kao kažnjeničke čete, doterali na Istočni front. Oni su imali žute trake sa crnim tačkama. Sećam se Ljubiše Protića iz Bačkog Brestovca i Julija Spevaka iz Bačkog Petrovca. U Hrenovoju sam ostao do marta 1943. godine. Lečen sam u bolnici mesta Usta, severno od Nižnjeg Novgoroda. Tamo upitam stariju lekarku: »Zar ću ja ceo rat morati da provedem na lečenju, ja bih negde išao?« Ona mi je spomenula da postoje češke i poljske vojne jedinice osnovane u SSSR. Šta ću ja među Poljacima i Cehoslovacima, ja sam Jugosloven! Odvratila me da nije čula za jugoslovenske jedinice.

Mislio sam i mislio šta ću. Napišem pismo jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi, ne poznavajući pravo stanje stvari. Dobijem odgovor iz Moskve da postoji mešoviti jugoslovenski odred i da mogu stupiti u njega, te da okupim ostale koji žele da stupe u njega. Odahnuo sam, hvala bogu! Nas dvadeset se uputimo iz rumunskog logora Oranki u Tesnicko kod Kolomne, gde se nalazila jugoslovenska partizanska jedinica. Koliko sam mogao proceniti, tu je bio jedan bataljon na obuci. Postao sam komandir čete s obzirom na to da sam rezervni poručnik jugoslovenske vojske. U aprilu 1944. godine dođe prekomanda u Prvu jugoslovensku tenkovsku brigadu formiranu u SSSR. U njoj sam postavljen za pomoćnika načelnika brigade. Na toj dužnosti sam bio do kraja rata. Brigada je došla u Jugoslaviju 24. marta 1945. godine. Učestvovala je u proboju Sremskog fronta 12. aprila i kroz borbu se probila do Zagreba i Trsta, gde je okončano ratno stanje.»

Ladislav LOŠIĆ, penzioner: »Ja sam bio u radničkoj četi broj 105/11. Mesec dana su nas »egzercirali« u Bačkoj Topoli da bismo naučili mađarsku komandu. Četa je prebačena u Bilke, u okupiranom delu Slovačke. Radili smo u kamenolomu najteže fizičke poslove. Kako smo prošli? Od nas 220 iz čete ostalo nas je četvoro živih. Na istočnom frontu smo bili 23. septembra 1942, u mestu Ilinče. Naš poslednji komandir bio je Laslo Vaj, poručnik, u civilu direktor segedinske kudeljare. Pratilo nas je 26 vojnika. Kako su tukli i mučili Jevreje, pa to se ne da ispričati. Ubijali su, a ne samo mučili. Sto nisu dotukli, umrlo je u Sovjetskom Savezu od tifusa. Malo je naših i doživelo oslobođenje, jer koji su terani na povlačenje pobila ih je fašistička vojska zato što su smetali. Kako mi je kaplar Andraš Berček iz Segedina, salaš broj 108, kazao da je čuo šta razgovaraju oficiri, naime da svi Jevreji iz radnih četa imaju biti likvidirani, to se odlučim, te 24. oktobra 1942. sa još tri druga pređem preko smrznutog Dona na sovjetsku stranu. Sovjetske jedinice nisu bile daleko od nas. Slušali smo kako na poziv stražara odgovaraju lozinku i ono njihovo »svoji«. Kada nas je crveno-armejac zaustavio, na pitanje »ko ide«, ja viknem »svoji«. U logoru Slavjansk prijavim se kao rezervni poručnik jugoslovenske vojske, ali me pozva sovjetski komandant i saopšti da me ne mogu kao takvog držati u logoru, nego će me prebaciti za tumača u logor zarobljenih Nemaca; tu sam proveo 11 meseci. Kako je bilo u toku formiranje jugoslovenskih partizanskih jedinica u Sovjetskom Savezu, to podnesem molbu i budem primljen u našu tenkovsku brigadu, u svojstvu glavnog intendanta. Dobili smo uniforme, nove, na rukave smo prišili partizanske oficirske i podoficirske činove. I tako u Moskvi, sećam se, vozimo se tramvajem, a svet se zagleda u nas. Čujemo kako sovjetski oficiri među sobom komentarišu ko bismo nas trojica mogli biti (Đurđe Kesler, Nestor Bordoški iz Sente i ja), da li smo engleski, američki, poljski, čiji smo vojnici. Na to se diže Nestor Bordoški i pride sovjetskim oficirima sa rečima: »Mi smo Titovi oficiri, mi smo jugoslovenski partizani!« Nastalo je grljenje i ljubljenje, sovjetski oficiri su nas prosto opseli, nisu hteli ni čuti da ne možemo poći s njima u štab, na slavlje. Bili smo gosti u njihovom štabu, ali ne obični gosti, nego ceo dan [...] Kad je brigada stigla u Jugoslaviju, ja sam više puta, još u toku rata, prolazio kroz Sombor i tada sam upoznao moju buduću suprugu. Tada sam čuo šta se desilo somborskim Jevrejima i da su sa njima stradali i moji roditelji. Dok sam bio u Sovjetskom Savezu raspitivao sam se, čak sam pitao i našeg generala Velimira Terzića koji se nalazio na čelu jugoslovenske Vojne misije, ali nije mogao određeno da navede šta je sa Jevrejima u Bačkoj. Kako je, ipak, spomenuo da mu je poznata sudbina Jevreja u Beogradu, to je i meni postalo jasnije šta se desilo i čemu se mogu nadati. Moje slutnje su se obistinile, da su naši stradali [...] Prošle su tolike godine, a ja nikad nisam stigao do Segedina da se raspitam šta je sa poštenim kaplarom Andrašom Berčekom bilo, je li ostao živ ili je poginuo. Uživao je poverenje nas iz radničke čete. Tih kritičnih dana, dr Volf iz Novog Sada predao mu je svoj sat. Kaplar mu je rekao da će ga sat čekati u Segedinu, na njegovom salašu broj 108. Dr Volf neće doći po sat, poginuo je. Ali ako je sat sačuvan, neka ostane u kaplarovoj porodici kao izuzetna uspomena!«

Dezider KENISBERG, penzioner: »Mobilisan sam 1. jula 1942. godine u radničku četvu broj 105/13. Iz Bačke Topole oterani smo u Erdelj, u Holmožd, gde smo vadili kamen i popravljali puteve. Tamo smo bili oko tri meseca. Stigli smo u Košice i odatle bili

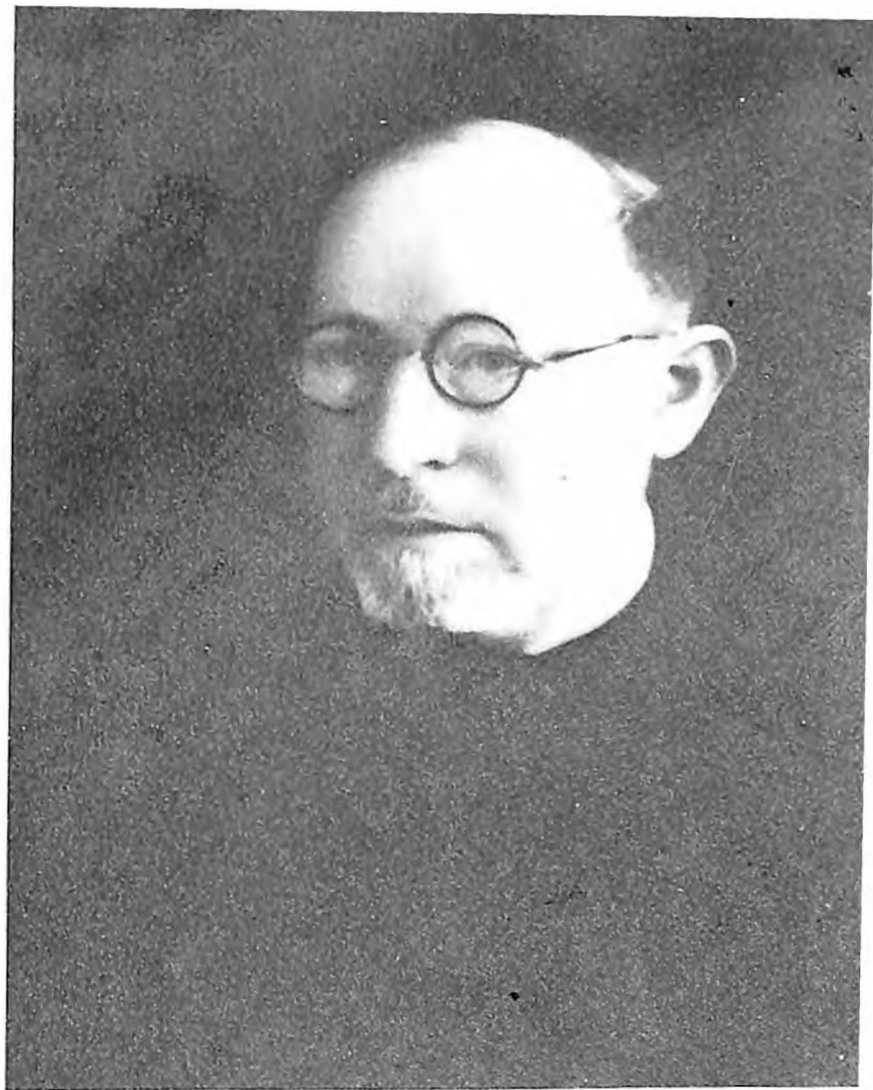
1. Jevrejska ulica u Somboru, snimak iz 1871. godine

2. Sinagoga u Somboru; posle drugog svetskog rata pretvorena u školu učenika u privredi, snimak iz 1971. godine

3. Prvi list knjige *Hevra Kadiše*, Sombor

4 Dr Simon Gutman,
somborski rabin i pu-
blicista. umro 1939. go-
dine

5. Članovi uprave Jevrejske opštine u Somboru, snimak iz 1964. godine

6. Najstariji deo jevrejskog groblja u Somboru, snimak iz 1947. godine

7. Mikloš Santo, predsednik Jevrejske opštine u Somboru, govori na otkrivanju spomenika somborskim Jevrejima-žrtvama fašizma, 23. XI 1947.

8. Sa otkrivanja spomenika somborskim Jevrejima-žrtvama fašizma, 1947. godine

10. Spomenik Jevrejima-prinudnim radnicima u Borskom rudniku, koje su nacisti ubili u Crvenki 1944. godine. Spomenik je otkriven u Somboru 19. IV 1964 godine

upućeni na Istočni front, uvek i za sva vremena pod honvedskom stražom. Naš komandir bio je izvesni potporučnik Rajnhardt. Vojna pratnja nije prelazila broj od 15 ljudi. U okupiranom delu Sovjetskog Saveza, naša četa je boravila u Nikolajevki, udaljenoj nekih pet-šest kilometara od Dona. Radio sam kovačke i potkivačke poslove sve dok Nemci nisu poraženi kod Staljingrada. Tada je nastalo opšte rasulo. Sutradan je nas 14 pobeglo iz čete. Među nama se nalazio i narednik Vereš. Pobegli smo u Dimitrijevku jer sam mislio da ću sresti rođenog brata Šandora iz 105/14 čete. Bežali smo i bežali, lutajući 17 dana po ruskoj stepi. Vrteli smo se, zapravo, u istom krugu, na istom prostoru. Sneg, zima, vejavica. Kad god uveče zastanemo, uvek ustanovimo da smo na istom mestu već bili. U nekom magacinu, šta li je bilo, nabasamo na selo Široka. Prazno, kuće napuštene, jedino u krajnjoj kući zateknemo ženu. U tom primetimo da selom prolaze i beže vojnici. U našu kuću uleti mađarski general-major. Nije nam bilo svejedno, prepali smo se. Narednik Vereš je generalu »objašnjavao« da smo u pokretu, da smo se tek malo sklonili, ali nam je bilo jasno da je i general pobegao od svoje jedinice ne bi li se igde sklonio dok ne dođu ruske trupe. Tada nismo gladovali. Imali smo dva konja, i zna se! Došli smo i do nešto oružja. Prvog februara 1943. godine stigli su crvenoarmejski, ruski vojnici. Njih dvoje kao izviđačka prethodnica. Išli su od kuće do kuće. Javimo im se da smo begunci, što im potvrdi i gazdarica Ruskinja u čijoj smo se kući nalazili. Trećeg dana su naišli nastupajući ešaloni ruske armije. Dali su nam uputstva u kojem pravcu da se krećemo. Smešteni smo u kolhoz ograđen bodljikavom žicom. Verovatno je tu bio logor i za vreme nemačkog nastupanja. U ovom logoru bio sam tri dana. Mene i još četvoricu begunaca prozovu po ranije sačinjenom spisku. Tako sam se od proganjanog Jevreja, begunca iz čete 105/13, preobrazio u crvenoarmejca, u ruskog vojnika. Dospeo sam u 108. sovjetski pontonirski bataljon, ali sam pre toga mesec dana bio u minobacačkoj četi. Pod komandom majora Pitošena, možda se zvao Petar-Pjotr, bataljon je nastupao prema Kijevu. Odeću crvenoarmejca primio sam posle šest meseci. U maju 1945. godine zaustavili smo se u nemačkom mestu Langsberg am Varte, oko 80 kilometara udaljenom od Berlina. U oktobru 1945. godine bio sam demobilisan iz Crvene armije i vratio sam se u Sombor. Tu sam čuo za tragediju i nesrećnu sudbinu somborskih Jevreja. Ostao sam sam od naše uže porodice. U nemačkim koncentracionim logorima, fašisti su mi ubili oca, pet rođenih sestara i dva rođena brata oterana na Pag. Od 210 Jevreja iz čete 105/13, koliko sam mogao utvrditi, ostala su nas živa trojica. Miško Gevir. Eugen Daniel i ja.«

Aleksandar VAJS, penzioner: »Mene su u jevrejsku radničku četu oterali 6. jula 1942. godine, u Bačku Topolu. Nas stotinu bačkih Jevreja, toga puta smo srećno prošli. Izdvojeni su stručnjaci, među njima i šoferi, s namerom da nas uključe u operativne honvedske jedinice kao vojnike. Onda su nas pustili kućama, s tim da će nas vojne jedinice pozvati kao svoje obveznike. Međutim, do aprila 1943. godine niko nas nije pozivao, pošto su jedinice po hitnom postupku upućene na Istočni front. O nama niko nije vodio posebnu brigu i mi smo ostali kod svojih porodica. Ali u proleće 1943. godine, nas 220 zaostalih Jevreja budemo pokupljeni kao jedinica 4/1, i pod stražom, kao i svi raniji Jevreji, budemo upućeni na rad u Erdelj, u Banfihunjad. Preko Erdelja i Karpata smo upućeni na Istočni front; radili smo u Pripjetskim močvarama, u Stanislavu i Lavovu, stalno se povlačeći pred naletima Rusa. Tako smo u decembru 1944. dospeli na austrijsko-mađarsku teritoriju, da bi nas u Kophazi strpali u koncentracioni logor. Tu su nas Rusi oslobodili 31. marta 1945. godine. U Somboru sam bio kroz dve-tri nedelje. Svi iz moje porodice i od rodbine pobijeni su. Od Vajsovih iz Sombora stradalo ih je preko trideset. Moja je sreća bila što sam umeo voziti auto, pa su me okupatorske vlasti s računicom pustile iz Bačke Topole. Inače bih i ja prošao kao i hiljade ostalih Jevreja iz Bačke. Kad su nas sprovodili na Istočni front, dok smo se zadržavali na nekadašnjoj mađarsko-sovjetskoj granici, oko nas su obilazili honvedi i žandari govoreći nam da smo se rodili pod srećnom zvezdom, jer Jevreja koji su u jesen 1942. godine dospeli na Istočni front nije odavno bilo među živima. Među nama internircima iz radničke čete 4/1 prepričavalo se da su mađarski vojnici i ostale jedinice pod oružjem tada dobili naređenje da se prema Jevrejima ne sme postupati grubo, nego da se prema nama odnose kao da smo honvedi, što naravno nismo bili. Ne znam koliko su takve priče verodostojne, ali sam sklon verovati da je takvo ras-

položenje među mađarskim državnim i vojnim rukovodilcima moglo postojati s obzirom na tadašnje političke i ratne prilike u svetu. Uglavnom, bez obzira na sve naše teškoće, mi smo pretrpeli manje žrtava.»

Prilog 2. Kako je bilo somborskim Jevrejima i šta su preživeli u vreme internacije govore svedočanstva preživelih koja se ovde navode:

Bela KRAUS, apotekar: »Istovremeno kad se u Somboru 6. aprila 1944. godine počelo sa interniranjem izišla je naredba da moramo na svojoj odeći nositi i javno isticati žutu šestokraku zvezdu. Prvog dana su nemačka i mađarska policija, žandarmerija i vojska, uz sudelovanje izvesnih civila, pokupili mlađe muškarce. Uhapšeni su najpre bili zatvoreni u gimnaziji, a potom u galetari (kod Pozorišta, preko puta Luteranske crkve, gde je danas, 1971. godine, fabrika cipela »Mladost«; nekad je to bilo skladište za preuzimanje čahura svih lenih buba — prim. M. B.). Drugi talas progona usledio je 21. aprila da bi do 28. aprila 1944. bili okupljeni i Internirani svi Jevreji. Neki su transportovani za Bačku Topolu, Segedin, Baju, a odatle u Aušvic ili Austriju. Oni što su otpremljeni u Aušvic, svi su pogušeni i spaljeni u krematorijumima. Uglavnom, u Aušvicu su stradali tako reći svi naši građani. Rekao bih još to da je glavnu ulogu prilikom interniranja imao potpukovnik Ferenc Zalaždi, komandant žandarmerije za bačko-bedrošku županiju. Njegova komanda nalazila se u Somboru gde je bilo i županijsko sedište. Po žrtve su odlazile mešovito kombinovane patrole od policajaca, žandarma, civila i nemačkih gestapovaca i SS vojnika, kako u kojem slučaju. Jevreji su se morali za put spremati za nekoliko minuta, a mnogi, ili svi, već su odranije znali šta ih čeka, pa su pripravili kofere i zavežljaje sa najpotrebnijim stvarima i hranom, što im sprovednici obično nisu dozvoljavali da ponesu, ili samo nešto malo što su stigli da zgrabe kad su polazili iz svojih kuća.«

Ziga FLEŠ, penzioner, zanatlija, vlasnik vršaće garniture: »Izvukli su me iz kreveta i zajedno sa ostalim Somborcima oterali u Bačku Topolu. Drugog maja 1944. godine, transport je prispeo u Aušvic. Tamo je dr Mengele sa svojim saradnicima vršio selekciju ko će biti ubijen, a ko će ostati i biti upućen na rad. Nas 470 su izdvojili za rad. Dobili smo prugasto robijaško odelo plavo-sivkaste boje. Odveli su nas u šlezijsko mesto Vistegizdort, gde sam radio u tekstilnoj fabrici. Oдавde nas trideset šesticu oteraju u Zajferveseri, u kamenolom, gde smo popravljali železničku prugu i bili u radionici. Zahvaljujući mom komšiji, takođe interniranom Josipu Vitenbergu, otkupljivaču starog gvožđa iz Hajduk-Veljčke ulice, budem vraćen u Vistegizdorf gde su tražili potkivača i nekoga ko ume da se bavi negom i lečenjem konja. Ja sam izučeni kovač i potkivač, a kako sam u prvom svetskom ratu završio u Temišvaru i kraći veterinarski kurs, to sam sada dospao u nemačku komandu koja je timarila oko 500 konja [...] Kako su Rusi nastupali, tako su Nemci bežali, terajući i nas logoraše. Oslobođeni smo u koncentracionom logoru Bergen-Belzen. Kući u Sombor vratio sam se 24. avgusta 1945. godine. Fašisti su mi ubili mater i oca, izgubio sam sina, ubili su mi rođenog brata i četiri rođene sestre, njihove muževe i njihovo devetoro dece. Izgubio sam 22 člana uže porodice [...] A kada sam stigao, narod, komšije su pohitali ne samo da me pozdrave i da mi iskažu svoju radost što sam ostao živ nego je svako pitao: »Žiga, šta ti treba!«

Linka GONDO, domaćica: »Po moju svekrvu Lauru Goldarbjater, mog petnaestogodišnjeg sina Julija i mene došla su petorica sprovednika: policajac, žandar, SS-ovac i dva civila iz okupatorske organizacije »Turani vadasok«. Muža su mi oterali koji dan ranije. Preko Baje, naš transport je stigao u blizinu Beča, gde su odabirali ko će u Aušvic, a ko na rad. Ja sam sa sinom određena na imanje u Altprerou udaljenom 60 kilometara od Beča. Kada smo polazili, kćer dra Oblata sklopila je ruke moleći: »Uzmite me sa sobom, ja neću da umrem.« Drugi su odlučivali o našim sudbinama. Na istom imanju bilo nas je 56, što Bačvana što Jevreja iz Mađarske, uz pola kilograma hleba na nedelju dana, dok smo dnevno svi skupa dobijali 50 kilograma krompira za tri obroka. Gladovalo se, kako da ne! Radili smo sve uz nadziranje Nemaca. Sin mi

Julije bude zaposlen kod zidarskog majstora. Kralo se radi ishrane! Petog decembra 1944. godine oteraju nas u Bergen-Belzen. Tamo nas 9. aprila 1945. godine utrpaju u vagona i s jednog kraja Nemačke počnu vozati do drugog, dvanaest dana, dok nismo stigli u Terezino u Češkoj, gde smo i oslobođeni. Odatle sa sinom vratim se kući 28. juna 1945. godine. On mi je bio velika briga i velika uteha!»

Žuža ĐORĐEVIĆ, rođena Veltner, službenica: »Maja 1945. godine, kada sam se sa majkom vraćala iz nemačke internacije, na jednoj od usputnih železničkih stanica sreća sam svog budućeg muža Josifa Đorđevića. On je kao jugoslovenski vojnik proveo u zarobljeništvu četiri godine. Nismo jedno drugo zapazili dok u blizini česme nisam nešto viknula na srpskohrvatskom jeziku. On se osvrnuo i smešeći upitao: »Pa vi ste, drugarice, Jugoslovenka?« On je otišao svojim u Niš, dopisivali smo se mesecima. U Somboru smo se venčali 8. maja 1946. godine. Imamo dve kćerke, od kojih se starija, pošto je okončala studije, već i udala.»

Jelisaveta LAZAREVIĆ, rođena Lebl, penzionisani profesor: »Odveli su nas u Baju i strpali u magacin i fabriku nameštaja, kako koga. Onda su nas smestili kod bajskih Jevreja. Oni su mislili da neće doživeti našu sudbinu. Neki su nam govorili da smo mi »četnički Jevreji« (okupatorske vlasti su sve što je bilo vezano za srpsko ime zvali »četničkim«, što je bilo vređanje, podrugivanje i potcenjivanje — prim. M. B.), a oni iz Baje su tobože drukčiji i njih neće internirati. Ali smo svi zajedno transportovani u istoj kompoziciji. Bila sam u vagonu sa Margitom Rozenberg, rođenom Lebl, Evom Rozenberg, Julijom Šafer, Isidorom Rozenbergom, roditeljima Žige Fleša, s porodicom Lebović, Linkom Gondo, Vilmom i Zužom Veltner, sa bajmočkom porodicom Danijela Gutmana od 4 člana, tu je bio stari Sozberger, roditelji Ladislava Lošica, mislim Mihajlo Kiršner sa suprugom, kćerkom i njenim malim, članovi porodice doktora Oblata, nas oko 80 ili više, što je teško prosuditi. Niko u vagonu nije imao nikakvog mesta. Stajalo se ili sedelo jedno na drugom. Nemci nisu otvarali vagona tri dana i tri noći, nisu nam davali vode niti hrane. Putovali smo oko Balatona, prema Beču. Isidor Rozenberg je vikao: »Moja kći živi u Beču, ona će nas sve spasiti«, dok su Flešovi i mnogi drugi izgubili prisebnost, svak je ponešto pričao, obećavao i nadao se izbavljenju. Noge su postale »slonovske«, otekle, nabrekle, debele od stajanja i podnošenih muka. Zar je čudo što su se internirci u takvim uslovima prevoženja ritali, vršili nuždu pod sebe? Još u Baji sam naslutila šta nam se sprema. Dok su Jevreji na kolicima gurali jednog starca, ovaj je pitao šta se sa njim radi i gde ga nose. Na to je prisutni vojnik odgovorio: »Ne boj se, stari, bićeš dobar za veštačko đubrivo!« Kompozicija je stigla u Gezendorf, blizu Beča. Oterana sam na poljoprivredno imanje Lihtenštajn, između Beča i Bratislave, u mestu Felsbergtajmhof. Tu sam bila do 1. februara 1945. godine. Kada nije bilo poljskih radova terali su nas da kopamo jame za tenkove, klopke. Potom su nas oterali u Terezino u kojem je još carica Marija Terezija gradila velike kasarne. Svašta smo radili, a gladovalo se užasno, užasno. Na nama i na meni visili su grozdovi vašiju i stenica. Ovako preko glave povučem rukom i skidam ih u gomilama. Oslobođeni smo 10. maja 1945. godine. Stigli su Rusi! U Terezino su Nemci dopremili hiljade interniraca iz raznih logora koje su pokrenuli prilikom bežanja ispred savezničkih armija. Tu je bilo logoraša iz Aušvica, Ravensbrika, Dahaua, pristizali su ratni zarobljenici, cela Evropa se ovde koncentrisala, jer su nemačke jedinice u ovom delu Češke poslednje kapitulirale [...] I danas se sećam kako je u Baji potpukovnik Ferenc Zalaždi u maju 1944. godine govorio: »Sve ću vas izručiti Nemcima!« Njegove pretnje su se ispunile, ali što se preživelo nije moguće ispričati; u Terezino sam bila toliko slaba da se nisam mogla uspraviti ako se sagnem.»

Vilma VELTNER, domaćica: »Naša porodica se 1941. godine preselila u Sombor iz Čonoplje. Industrijalac i elektropreduzimač Karlo Cviršić je otpustio mog muža Mikšu zato što smo Jevreji. U Somboru su mi ubrzo muža oterali na prinudni rad, sa kojeg se nije vratio, a u aprilu 1944. godine fašisti su došli po mene i moju kćerku Zužu. Od kuće su nas poterali uveče oko devet sati. Mi smo bili spremili odeće i obuće u rančeve, ali su sprovednici sve pobacali, govoreći nam: »Za tim nećete imati potrebe.« Strpali su nas u galetaru. Tu je bilo stotinama Jevreja iz Sombora, Apatina, Bogojeva

i drugih mesta. Istu noć nas vozom prebace u Baju i smeste u žitni magacin. Neki su u Baji dospeli u fabriku nameštaja i školu »Kakaš«. Ovde su nas zadržali do 28. maja. Opet transportovanje prema Austriji. Govorila sam u sebi: »Bolje da sam ubijena, nego što sam taj put izdržala.« Kompozicija od 40 vagona. Oterani smo na imanje Lihtenštajn. Radili smo sve. Naša je sreća što smo radili sa namirnicama, pa se kralo i tako živelo. Po nas su 26. aprila 1945. godine došli gestapovci. Rusi su morali biti negde blizu kad su nas poterali sa imanja. Oterali su nas u Nikolsburg. Svaku noć smo proveli u drugom selu. Uz put su Nemci ubili Šamu Krausa iz Bačkog Petrovca. Mi smo u koloni međusobno razgovarali na mađarskom jeziku. On je kazao da bi pobegao da je znao da su Rusi u blizini, bio bi se negde zavukao i sklonio. Mi, međutim, nismo obraćali pažnju na kolone civila, niti smo znali da su to Nemci koji su pobjegli iz Bačke. Jedan od tih Nemaca, znajući mađarski, rekao je gestapovcu iz naše pratnje šta je kazao Šamu Kraus. Ovaj je ubio našeg sapatnika, a mi smo 9. maja 1945. godine oslobođeni. Nemci nisu više imali kuda s nama da beže, jer su nas stigli Rusi. Oslobođenje nas je zateklo u Grosau i Šadic. Bilo nas je 80 interniranih. Krenuli smo u domovinu da bismo 20. maja već bili u Subotici. Šest dana kasnije stigli smo u Sombor [...] U vezi sa pogibijom Samu Krausa rekla bih to da su ga gestapovci odveli na groblje u mestu Šenau, tamo su ga naterali da sebi iskopa raku. Tako su ga ubili. A među nama su bile njegova supruga i njihov sin.»

Jolanka FLEŠ, domaćica: »Najpre što su sprovodnici uradili kada su 26. aprila 1944. godine došli po mene bilo je to da su nasilno oduzeli minduše, burmu i druge dragocenosti što smo imali. Iz kofera, koji sam spremila, izbacili su šta su hteli. Na ulici sam prigušivala plač. Mislila sam: zašto moram da patim, zašto, zato što sam Jevrejka? Zar Jevreji nisu ljudi kao i svi drugi? Gušila sam se u suzama, a komšije su kradomice gledale kroz prozor. Iz Sombora su nas oterali u Baju i odmah za Bačku Topolu, a odatle pravo u Aušvic, gde smo bili već 2. maja 1944. godine. Nisam imala pojma da se u istoj kompoziciji nalazio i moj muž Žiga. U logoru su počeli da razvrstavaju doterani svet. Time se bavio dr Mengele. Jedni su išli u gas-komore, gde su ih trovali, a druge su izdvajali u stranu. Dobila sam logorski broj 80793. Evo ga utetoviranog na mojoj levoj ruci! Putovalo se u užasnim uslovima. Bila sam u vagonu sa Margitom Vitenberg i njenom decom Zužom, Imretom i Verom, tu su bili Vilim Haj, njegova supruga i njihov sin, Pišta Vajs sa suprugom i kćerkom, supruga Žige Polačeka i kći, zatim Juliška i Rožika Daniel, Adam Zam sa suprugom i šestoro dece, Klara Landau i Rožika Landau, ne mogu sve pbrojati. Negde na putu su u naš vagon ubačene tri Poljkinje. Od njih smo saznali šta nam se sprema i gde nas, otprilike, voze. Negde u Mađarskoj, Rožika Landau je uz srebrnu kašiku privezala naša pisma i bacila ih iz vagona, napominjući dobrom nalazaču da kašiku zadrži, a poštu da ubaci u sanduče. Hteli smo da se javimo poznanicima i prijateljima. I divno čudo, kad sam se posle rata vratila kući doznala sam da su pisma stigla, i da su tako naslutili šta je sa nama. Kada je voz stao u Aušvicu, sve su počeli da nam oduzimaju. Čak su sa ljudi skidali i naočare, govoreći da će to sve dopremiti za nama. Stali smo u redove, po petoro. Tu je dr Mengele, odabira žrtve. Mene je oterao na »drugu« stranu. Ostali su upućeni na spaljivanje, odmah. Nas su oterali pod veliki šator. Tu sam naišla na jednog SS-ovca iz Apatina. Rekao je šta se ovde radi i šta nas čeka, da ubijaju sve odreda. Za sebe je kazao da ništa za Hitlera. Stotinu SS-ovaca nas je posmatralo dok smo se kupali, smejalii su se i cerili. Dobili smo najlošiju odeću što se može zamisliti. Klompe umesto cipela. Smeštene smo u logor Birkenau, uza sam Aušvic. Terali su nas na rad od četiri sata izjutra do pred večer. Radila sam u fabrici »Union«. Tu se izrađivalo oružje. SS-ovke su nas tukle na svakom koraku. Tuku te ako ideš u klozet, tuku te ako se vraćaš, ako se okreneš, ako staneš, uvek [...] Osamnaestog januara 1945. godine, Nemci su počeli evakuaciju. I nas su poterali, kako se pričalo, do 80.000. Zimacića, tri nedelje su nas uvek držali pod vedrim nebom. Umire se cvokoćući, sedeći i stojeći. Ležimo na smrznutoj zemlji, tri nedelje tako. Stigli smo u Leslau. Tu nas potrpaju u otvorene vagone, po 120 u jednom. U Berlinu bombardovanje, fašisti beže. a mi se radujemo, mučenici. Potom smo prispeli u Malhof. Nakon mesec dana sprovedu nas u koncentracioni logor Ravensbrück, pa Lajpcig, Roderau, itd. [...], pobjegle smo nas pet, Juliška Daniel, Klara Vajzer iz Novog Sada, Bežika Veltner iz Novog Sada,

Fani Zeler iz Budimpešte i ja; sklonile smo se u nekakvu šupu. Tu smo i oslobođene 26. aprila 1945. godine. Oslobođili su nas Rusi. Nakon mesec dana otišli smo u Čajthajm, u oslobođeni logor jugoslovenskih vojnika. Komandant je bio neki Alojz. Kako su nas primili lepo, kako su nas pazili! Kada sam oslobođena, imala sam 35 kilograma, prosto čovek da ne veruje. Sve smo bile iznemogle, izgledale smo kao starice. Sa zarobljenicima krenemo za Špremberg, pa Forst, Koblenz, i evo nas u Subotici 24. avgusta 1945. godine. Časovi oslobođenja bili su divni i nezaboravni, ali susret s partizanima i njihova pažnja prema nama ne mogu se opisati. Toliko su bili pažljivi, toliko na usluzi svima povratnicima da su nas prosto nosili na rukama, hranili su nas i stalno bdeli nad nama. Kako su nas partizani primili, kako lepo, to je bilo nešto ljudsko, toplo, lepo [...] Javim se telegramom iz Subotice. Nisam znala da se moj muž Ziga nalazio u Somboru već od 24. avgusta. Doleteo je u Suboticu. Neki dan potom stignem kući iz koje su me fašisti oterali u logor. Nisam zaboravila misli s kojima sam prekoračila prag i kada su me isterali na ulicu: zar mi Jevreji nismo kao i drugi ljudi, zar sam ja kriva što me je rodila majka Jevrejka? Mnogi, uglavnom jako mnogo Somboraca, nisu se vratili. Stradali su Aušvicu i na druge načine. Sećam ih se, to se ne sme smetnuti sa uma.»

Ana KRAUS, penzioner: »Dvadeset sedmog aprila 1944. godine oko šesnaest časova došli su po nas, po moju majku Juliju Engel, staru sedamdeset godina, po mene i moju kćer Doru. Tri policajca. Ponašali su se ružno, nečovečno. Kazali su: »Dajte ova-mo sve što imate, novac, nakit!« Mene su skinuli do kombinezona i nastojali da ustanove nisam li nešto prikri-la. Iz kofera su poizbacali nama potrebne stvari. Naime, svi Jevreji, očekujući najgore, pripremali su se za internaciju. Ipak sam nešto spakovala i vezala u čaršav, šta li je bilo. Iz galetare su nas istu noć vozom prebacili u Bačku Topolu. Mnogi već nisu mogli pešačiti. U Bačkoj Topoli sreli smo internirane Jevreje iz Novog Sada, Bečeja i iz drugih mesta. Drugog maja, kompozicija sa nama, nakon tri ili četiri dana vožnje, stala je u Birkenau-Aušvicu. Logor smrti, znači? Na logorskoj kapiji krupno je pisalo na nemačkom »Rad čini čoveka slobodnim«. Postrojili su nas u red radi smotre i odabiranja. Tu je dr Mengele, SS-ovac, lekar. Vršio selekciju među žrtvama. Izdvajali su mlađe od 15 i starije od 40 godina. Moja kći Dora imala je 15, a ja 40 godina. To nas je spasilo od uništenja. Izdvojeni smo za rad u fabrici gajtana u Birkenau. Da, koliko se sećam, naš je transport bio prvi sa jugoslovenskim Jevrejima. Na posao su nas terali izjutra u 4, a u logor vraćali u 18 časova. U opštoj nesreći koju smo podnosili i delili kao i svi Jevreji, moja i Dorina sreća kao da je bila u tome što smo se razbolele od tifusa. Sedamnaestog januara 1945. godine proneo se među tifusarima glas da je logorska kapija otvorena i da nigde nema nemačkih straža. Počeli smo iz logorske bolnice, da je tako nazovem, izvirivati da bismo se uverili u izmenjeno stanje koje je nastalo preko noći. Nigde Nemaca, ali ni ostalih logoraša. Bolesni su ostali sami. Očekivali smo oslobodioce, znajući da su Rusi blizu. A njih nema, mi nestrpljivi! Nakon tri dana povrate se nemački vojnici i pobiju više interniranih. Nedelju dana smo ničiji. Barake su pune hrane spremljene za nemačku vojsku, sve tako propisno sređeno da čoveku stane pamet. A mi gladni i u rondama. Šta će biti sa nama tifusarima? Priča se da je Birkenau miniran. Nisam teža od 35 kilograma. Kada su nas internirali imala sam 64 kilograma. Šta su uradili sa nama i od nas? Mislim da je bio tačno 24. januar kad su se pojavila tri crvenoarmejca. Poskakali smo, ako se tako može reći, i pošli im u susret. Zar samo tri ruska vojnika? Čudili smo se, šta je za to za nas svega tri vojnika! Šta se, međutim, ispostavilo? Sovjetska komanda je obavestena da su Nemci ispraznili Birkenau, pa nisu ni hteli ova-mo. Trojica su se uputila, toliko da ih bude, i da vide. Tražili smo da pošalju više vojnika zbog nas, zbog svih koji su patili. Nama su odvrćali da Nemci neće doći tamo gde su Rusi! Nas tifusare preuzeli su Rusi na lečenje. Odneli su nas u njihovu bolnicu. U njoj smo proveli tri meseca. Ko se oporavio ili je bio zdraviji, već je otišao svojoj kući. Otišli su Poljaci, Francuzi, Česi. Mi smo krenuli za Jugoslaviju 26. i 27. aprila 1945. godine u nekom rumunskom transportu. U Temišvaru primetimo da ne idemo prema Jugoslaviji. Stignemo u Belu Crkvu, na našu teritoriju, nas trinaest jugoslovenskih i mađarskih Jevreja. Prvo mi je bilo da se telegramom javim u Sombor, našem prijatelju apotekaru Sanku Vujiću, jer, nisam znala šta mi je sa mužem Belom.

Čekamo u neizvesnosti i strepimo za ono što je u Somboru. Sedmog dana po upućivanju telegrama, bilo je jutro, sećam se jako dobro, otvaraju se vrata na našoj odaji. Umesto osoblja koje se brinulo o nama, na vratima se pojavio Bela. Kakva sreća, kakva radost nas je sve obuzela! Skočili smo ne samo ja i naša kći Dora nego svi, grlili smo Belu, ljubili ga, plakali smo kao deca. Tu smo, dakle! Moj Bela je sredio sve za put i nas trinaestoro doveo do Vrbasa u Bačkoj. Tu smo se opraštali i razilazili svako na svoju stranu. Bio je petnaesti maj kada smo izišli iz voza u Somboru. Doru smo nosili i vodili. Nigde fijakera ili bilo kakvog drugog prevoznog sredstva da stignemo kući. Sa mnogo napora smo se obreli u svojoj kući, ovde odakle su nas oterali pre godinu i nešto više dana [...] Prodoše od tada godine, a ja se tako prisećam patnji i ljudi. Naročito ne zaboravljam jednog našeg lekara sa Golnika. On se našao u Birkenau i brinuo se o mojoj Dori. Ona je progovorila nešto na srpskohrvatskom, i isti lekar čuvši svoj jezik okrete joj se: »Ti si Jugoslovenka? Ja ću te čuvati. I ja imam takvu kćerku, ali je ona u bezbednijem položaju... samo sam ja dospeo ovamo.« Dora je jedva prebolevala tifus, a već ju je zahvatilo zapaljenje pluća [...] Danas nam je kći u Izraelu. Tamo živi. U Somboru smo ostali nas dvoje, Bela i ja!«

Summary

M. BELJANSKI

THE SOMBOR JEWS

Although the earliest data on Jews living in Sombor go as back as 1735, it was only after sixty years that the life of Jewish citizens was made easier in the city of Sombor which was an important economic and commercial center in the Bacs-Bodrog Country. Serbian and Croatian traders never missed to lodge objections with the Magistrate whenever a Jew's request for grant of stay and right of trade in the city was given consideration. The root of this intolerance, which was not without political and nationalist shades could be found in the Jewish competition the traders of other nationalities felt to be threatened with.

During the first decade of the 19th century 15 Jewish families settled in Sombor. Members of these families were allowed to get together and to have their meals in the so-called Hebrew kitchen only which was leased to them by the Magistrate. Those days the Jewish community started the construction of a synagogue, while the tuition of the children had to start somewhat later when the synagogue was ready for use and a rabbi engaged to take care of the school, too.

The social and economic progress of the Jews in Sombor attracted an even greater attention, particularly as far as all branches of trade was concerned. The achievements in trade soon found reflection in the progress of other Jewish institutions as well. Most prominent among these was the Jewish women's society for social and benevolent work. In 1864 the construction of a new, much larger synagogue started. The year 1871, when Moric Levi was elected president of the

Sombor traders' Lloyd, can be considered as the year marking the end of the phase of intolerance towards the Jews and also the year when their role in the field of economy, education, culture and politics started to be more and more appreciated.

Sombor became very attractive for the Jews living in the neighbouring villages and a great number of them gradually settled in the city, so much so that on the eve of WWII Sombor had a Jewish population numbering 1,250. Many of them were entrepreneurs who invested their capital not only in trade but in manufacture as well. They also started to purchase land and quite a few of them owned 30—50 and up to 200—500 acres. They were very particular as to the education of their children, so much so that many Jewish pupils became graduates of High School and quite a few of them got University Diplomas as well. It is a well known fact that out of all university graduates in Sombor forty were Jewish.

The mother tongue of the Sombor Jews was, as a rule, Hungarian.

The horrors of WWII did not bypass the Sombor Jewish community either. A number of them was recruited in forced labour units, while those who remained in the city were transported in 1944 to Auschwitz and other concentration camps. In all 964 Sombor Jews perished in these houses of death.

The young generation of the Sombor Jewish community took part in the Peoples' Liberation War.

According to the census taken after the war 46 citizens of Sombor registered themselves as belonging to the Jewish nation. Several Jews born in Sombor are living today in other cities of Yugoslavia, while a number of them emigrated to Israel after 1948.

